

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

ПЕТРО ВОЛИНЬЯК

ПЕТРО ВОЛИНЯК

М. Куклик
84 OLIVE STR.
W. FOOTSCRAY, VICT.
AUSTRALIA.

Фізична географія України

Видання друге

ВИДАВНИЦТВО "НОВІ ДНІ"

ТОРОНТО

1966

КАНАДА

Обкладинка: Петро Вакуленко

Тираж: 2000 прим.

Вид на Дніпро під Києвом.

УКРАЇНА — ЗЕМЛЯ НАШИХ БАТЬКІВ...

М. Рудик
44 OLIVE ST.,
W. FOOTSCRAY, AUSTRIA

Україна — земля наших батьків, дідів, прадідів, країна нашого великого народу. А якщо так, то Україна — наша країна, бо кожен з нас є часткою українського народу.

Кожна людина любить свою країну. Але не можна любити того, чого ми не знаємо, тому мусимо вивчати Україну. Одною з найважливіших ділянок знання про Україну є її географія, себто наука про землю, на якій з найдавніших часів жив — і живе й тепер — український народ.

У цій книжці подаємо частину знань про українську територію, про її будову та геологічне минуле, поверхню, про моря, ріки, озера, підземні багатства, підсоння, ґрунти, рослини, тварини, природні зони і, врешті, про людей, що живуть на цій багатій і гарній землі. Це все й творить основу для життя людей. А тому, щоб знати й розуміти сучасне життя народу, треба знати географію країни, у якій даний народ живе.

Та знання географії потрібне не тільки для того, щоб знати сучасне життя народу. Воно потрібне також і для вивчення його історії. Читаючи книгу з історії України, ми зустрічаємо в ній

цілий ряд географічних назов: міст, рік, морів, гір і т. д. Щоб добре зрозуміти історію нашого народу, мусимо знати, де саме відбувалися певні історичні події, де саме жив наш народ у сиву давнину, де почалася його державність, культура.

Знання географії України pomoже також краще розуміти й українську літературу, бо треба знати, де саме народився той чи інший письменник, у якій частині її він виріс, який вплив на його творчість мало географічне оточення, яку частину України він описує у своїх творах.

Україна — країна велика, багата, гарна. Про ці її особливості ми коротко й розповідаємо в цій книзі.

Село на Підкарпатті.

ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗТАШУВАННЯ УКРАЇНИ

Україна розташована в південній частині Східної Європи. Її територія лежить між 43° і 53° північної широти та 21° і 46° східної довготи, займає середню й нижню частини водозбору Дніпра, водозбори Богу, Дністра, середню й нижню частини водозбору Сіверського Дінця, водозбір р. Кубані. Територія України розкинулась від Середньо-Дунайської низовини і рік водозбору р. Висли на заході і майже до Каспійського моря на сході, від південних берегів Криму на півдні — до боліт Поліської низовини на півночі.

Територія України нагадує чотирикутник і простягається із заходу на схід майже на 2.000 кілометрів (понад 1.200 миль), а з півночі на південь — майже на 1.000 кілометрів (понад 600 миль).

Територія УРСР. УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка. Формально це самостійна держава, яка ніби добровільно увійшла в склад СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік), але це тільки формально. Фактично ж УРСР є російською колонією, з якої росіяни вивозять усі її багатства, включно з людьми. УРСР створено, щоб обдурити світ, зокрема хоч частину українців, що Росія не поневолює України. Це улегшувало боротьбу з Українською Народньою Республікою, яка була справді вільною й незалежною державою українського народу. Збройна війна між українцями й росіянами тривала від 1917 по 1921 рік, коли поразкою було закінчено визвольний Зимовий Похід української армії. 21 листопада 1921 р. російські комуністи під Базаром на Волині розстріляли 359 українських вояків, яких вони взяли в полон у час визвольного Зимового Походу української армії. Це був кінець організованої збройної боротьби України з Росією.

Перемога на фронтах дала змогу закінчити навіть паперову „самостійність” УРСР — уже 30 грудня 1922 р. в Москві був скликаний з'їзд рад, на якому було створено так званий СРСР, до якого „добровільно” приєдналась і УРСР.

Територія УРСР не охоплює всіх українських земель, тому ми будемо вивчати й ті українські краї, які в УРСР не входять.

Територія УРСР простягається із заходу на схід більше як на 1.300 кілометрів: від долини р. Тиси в Закарпатській області до с. Червона Зірка Луганської області, або від 22° і 10' східної довготи до 40° і 15' східної довготи. З півночі на південь територія УРСР простягається майже на 900 кілометрів. Крайня північна точка УРСР є на вододілі річок Десна й Судость у Чернігівській області (52° і 10' північної широти), а крайня південна — на півдні Кримської області, мис Сарич (44° і 23' північної широти).

Площа території УРСР дорівнює 601 тисячі квадратних кілометрів, себто перевищує площу будь-якої країни Західньої Європи. Українська територія загально нахилена на південь, що робить її теплішою, а її ґрунти родючішими.

Уся територія України розташована у смугі помірного підсоння північної півкулі, у якій розташовані наймогутніші держави світу: США (Сполучені Штати Америки), Англія, Франція, Німеччина та інші європейські держави, Китай, Японія. Ця смуга найвигідніша для життя людей і тварин та для розвитку сільського господарства. Таке розташування української території сприяло тому, що вже кілька тисяч літ тому на українських землях було високо розвинене хліборобство та тваринництво.

Сусідство України з Чорним морем та наявність на українській території великих судноплавних рік (Дніпро, Дунай, Дністер, Бог та інші) сприяло розвитку торгівлі та пишному розвитку культури. Вже з найдавніших часів до українських берегів Чорного моря приставали кораблі з найкультурніших і найрозвиненіших країн світу: Греції, Персії, Фінікії, Риму, а пізніш арабські, італійські тощо.

Тепер Україна через Чорне море зв'язується не тільки із

Розташування українських земель в Європі (за В. Кубійовичем).

Закавказзям і Туреччиною, а з усім світом, зокрема із середземноморськими країнами. Це сприяє культурному та економічному розвитку України.

Україна є дунайською країною. Дунай і його притока Тиса сприяють розвитку економічних зв'язків України з цілою низкою європейських країн.

Дніпро зі своїми притоками (Прип'ять, Десна та інші) сприяє розвитку економічних зв'язків України з Білорусією й Росією, а через Дніпробузький канал (у Білорусії) і з Польщею.

Через Сіверський Дінець Україна має вихід у Дін, а через судноплавний Волго-Донський канал пов'язується з портами Каспійського моря і Уралом.

Береги Чорного та Озівського морів є добрим природним кордоном України.

Таке вигідне розташування української території забезпечило Україні буйний господарський та культурний розвиток від найдавніших часів і досьогодні.

Та поруч з цим Україна має й деякі від'ємні риси свого географічного розташування. До Чорного й Озівського морів прилягає зовсім рівна й відкрита зі сходу Причорноморська низовина. На цю низовину із найдавніших часів сунули різні азійські кочові орди: скити, сармати, гуни, авари, торки, печеніги, половці, татари тощо. Ці напади азійських кочовиків дуже виснажили Україну, й вона не могла успішно протиставитись пізнішому натискові поляків, а потім і росіян.

Недобре також, що Озівське й Чорне моря є внутрішніми, бо Чорне море поєднується з Середземним тільки Босфорською та Дарданельською протоками.

Завдання й контрольні запитання:

1. Покажіть на глобусі чи на карті світу місце розташування України. 2. Хто і для чого створив УРСР? 3. Коли закінчилась збройна боротьба Української Народньої Республіки з Росією? 4. Яку територію має Україна, порівняно з іншими країнами Західньої Європи? 5. Які вигоди має Україна від свого географічного розташування? 6. А які невигоди? 7. Яке значення мають Озівське й Чорне моря та судноплавні ріки для України?

КОРДОНИ УКРАЇНИ

Слово „кордон” — французького походження. Означає воно якусь межу, границю чогось.

Кордон може бути державний або етнографічний. Слово етнографічний походить від слова етнографія — народознавство (від двох грецьких слів: етнос (народ) і графо (пишу)).

Д е р ж а в н и й (або політичний) кордон — лінія, яка від-

діляє державу від держави. Етнографічний кордон — лінія, яка відділяє народ від народу. Ці два кордони не завжди збігаються. Так є і з Україною сьогодні: державний кордон УРСР не завжди відповідає етнографічному кордонові українського народу.

ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ УРСР

На півдні державний кордон УРСР проходить берегами Озівського та Чорного морів. Починається він трохи на захід від гирла р. Міус і йде берегом Озівського моря в південнозахідному напрямі до Криму. Тут повертає на південь і йде аж до Керченського півострова, де повертає в східному напрямі до Керченської протоки, яка відділяє територію УРСР від РРФСР і далі йде кримським берегом Чорного моря, аж до Перекопу, де повертає на захід, а потім на південний захід і так доходить до Кілійського гирла Дунаю.

Кордон з Румунією починається біля Кілійського гирла Дунаю і йде загально в західному напрямі по березі Кілійського рукава Дунаю, потім берегом Дунаю до с. Джуруджулешти (в Молдавії), коло якого сходяться кордони УРСР, Румунії і Молдавської РСР.

Кордон з Молдавською РСР починається на Дунаї від кордону з Румунією і йде в північносхідному напрямі до Дністровського лиману. Від Дністровського лиману кордон іде вгору по р. Дністер (з деякими відхиленнями на схід і захід від ріки) аж до Могильова-Подільського, де круто повертає на захід до р. Прут (у межах Чернівецької області), де вдруге починається кордон з Румунією.

Кордон з Румунією йде по р. Прут у західному напрямі, з деякими відхиленнями на південь, далі проходить між с. Ванчинець і м. Герц, і йде в західному напрямі до р. Тур, де починається кордон з Угорщиною.

Кордон з Угорщиною починається від р. Тур і йде в північнозахідному напрямі повз м. Берегів до станції Чоп, яка належить до УРСР.

Кордон з Чехо-Словаччиною починається коло станції Чоп і йде на захід від сіл Павлове, Завосина, Стричава до вигину ріки Тиси й далі до верхів'я р. Солинка.

Кордон з Польщею починається коло верхів'я р. Солинка і йде в південносхідному напрямі до р. Сян (майже до її верхів'я), далі по р. Сян (за течією) аж до с. Журавка. Далі йде в північному й північносхідному напрямках, проходячи на захід від міст Нижанковичі, Краковець, Рава-Руська, Угнів, Белз, на межі Волинської та Львівської областей виходить на р. Західній Буг і йде по ній аж до м. Влодава.

Кордон з Білоруською РСР починається коло м. Влодава і проходить по Поліській низовині із заходу на схід, перетинає р. Прип'ять і її численні притоки і далі йде на південь від Прип'яті, перетинає її ще раз (на північ від гирла), виходить на р. Дніпро і йде по ньому аж до впадіння в нього р. Сожу (Сож), далі звертає на схід і за кілька кілометрів перед р. Снов виходить до кордону з Росією (РРФСР).

Кордон з РРФСР (Росією) починається від кордону з БРСР (коло р. Снов) і проходить із заходу на схід по Поліській низовині, перетинає цілий ряд річок, у тому числі й Десну. Від Десни лінія кордону змінює напрям на південносхідній і вздовж південних відрогів Середньо-Руської височини виходить на Оксько-Донську рівнину. Потім на південний схід від с. Кантемирівки (в межах РРФСР) кордон повертає на південь, під 40° східньої довготи перетинає Донецький кряж, обходить його з південного сходу і на захід від гирла р. Міус виходить до Озівського моря.

Як видно з цього опису, кордони УРСР здебільша відкриті, за винятком морських і тих частин, де вони проходять по великих ріках. Це дуже невигідно в час війни — такі кордони важко оберігати від нападу ворогів. Зате в мирний час відкриті кордони вигідні тим, що через них можна легко переїздити в багатьох місцях, що сприяє економічним зв'язкам із сусідами.

Особливу небезпеку мають відкриті кордони із такими нашими сусідами, як Росія й Польща. Відкриті кордони завжди улегшували їм напади на наші землі.

ЕТНОГРАФІЧНІ КОРДОНИ УКРАЇНИ

Етнографічний кордон, як уже сказано раніш, не завжди відповідає державному кордонові УРСР. Сталося так тому, що кордони УРСР визначав не український народ, а російські окупанти.

Етнографічний український кордон з Румунією і Молдавською РСР майже сходиться з державним кордоном УРСР. Тут Україні кривди не зроблено.

Державний кордон з Угорщиною проведено так, що в УРСР включено залізничну лінію Хуст — Чоп, так що в УРСР навіть включено вузьку смужку етнографічної угорської території.

Державний кордон з Чехо-Словаччиною проведено так, що в межах Чехо-Словацької республіки залишено всю східню Пряшівщину з українським населенням. Цим Росія зробила велику кривду Україні.

Державний кордон з Польщею пересунено так далеко на схід, що в Польщі залишено цілі українські краї: усю Лемківщину, Надсяння зі старими українськими княжими містами

Сяник, Перемишль, Ярослав, а також і всю Холмщину та Підляшшя. СРСР (фактично Росія) домовився з Польщею про виміну населення між Україною та Польщею: із УРСР вислали в Польщу поляків, а з українських земель у Польщі вивезли в УРСР українців. Решту українців вивезли на західні польські землі, що їх поляки здобули від німців по Другій світовій війні. Так що тепер українсько-польський державний кордон ніби відповідає етнографічному. Але українці його не визнають, бо це зроблено без волі українського народу — ці землі „подарував” Польщі російський окупант України.

Державний кордон УРСР з **Білоруською РСР** проведено так, що в БРСР залишились українські території з містами Берестя, Пинське, Турів та інші.

З дуже великою шкодою для України встановлено **кордон з РРФСР** (Росією). В межах Росії залишено південні частини Вороніжчини та Курщини з переважаючим українським населенням, відрізано до Росії також східню частину Донецького басейну, де етнографічний український кордон іде від м. Новохоперського на південь до м. Морозівського, відси повертає на захід до м. Кам'янського над Сіверським Дінцем, потім знову на південь до м. Шахти і від м. Шахти доходить до самого Ростова над Доном.

Прилучено також до Росії Кубанщину. Це великий і багатий край. Межі української Кубанщини такі: від м. Батайського (коло Ростова над Доном) на схід до станиці Мечетинської. Далі — на схід до м. Торгова (Сальське), а далі до р. Манич і по Маничу вгору й далі у південно-східньому напрямі до ріки Куми. По Кумі вгору до м. Мінеральні Води, далі в західньому напрямі по передгір'ях Кавказу до м. Сочі на Чорному морі.

У цій території є чимало російських національних острівців, а також Кабардино-Балкарія та Адигея, що притулились до Кавказьких гір.

На схід від Кубанщини, до берегів Каспійського моря, живе мішане населення: українці, росіяни, калмики, ногайці тощо.

Завдання й контрольні запитання:

1. Яка різниця між державним та етнографічним кордоном?
2. Визначіть на контурній (німій) карті державні й етнографічні кордони України. 3. З якими державами Україна має спільний кордон? 4. Чим вигідні й чим не вигідні кордони України? 5. Які кордони України (етнографічні чи державні) є сталими, а які можуть змінюватись залежно від політичного стану? 6. Замалюйте на контурній карті українські етнографічні території, що не входять в УРСР.

Сяник, Перемишль, Ярослав, а також і всю Холмщину та Підляшшя. СРСР (фактично Росія) домовився з Польщею про виміну населення між Україною та Польщею: із УРСР вислали в Польщу поляків, а з українських земель у Польщі вивезли в УРСР українців. Решту українців вивезли на західні польські землі, що їх поляки здобули від німців по Другій світовій війні. Так що тепер українсько-польський державний кордон ніби відповідає етнографічному. Але українці його не визнають, бо це зроблено без волі українського народу — ці землі „подарував” Польщі російський окупант України.

Державний кордон УРСР з **Білоруською РСР** проведено так, що в БРСР залишились українські території з містами Берестя, Пинське, Турів та інші.

З дуже великою шкодою для України встановлено **кордон з РРФСР** (Росією). В межах Росії залишено південні частини Вороніжчини та Курщини з переважаючим українським населенням, відрізано до Росії також східню частину Донецького басейну, де етнографічний український кордон іде від м. Новохоперського на південь до м. Морозівського, відси повертає на захід до м. Кам'янського над Сіверським Дінцем, потім знову на південь до м. Шахти і від м. Шахти доходить до самого Ростова над Доном.

Прилучено також до Росії Кубанщину. Це великий і багатий край. Межі української Кубанщини такі: від м. Батайського (коло Ростова над Доном) на схід до станиці Мечетинської. Далі — на схід до м. Торгова (Сальське), а далі до р. Манич і по Маничу вгору й далі у південно-східньому напрямі до ріки Куми. По Кумі вгору до м. Мінеральні Води, далі в західньому напрямі по передгір'ях Кавказу до м. Сочі на Чорному морі.

У цій території є чимало російських національних острівців, а також Кабардино-Балкарія та Адигея, що притулились до Кавказьких гір.

На схід від Кубанщини, до берегів Каспійського моря, живе мішане населення: українці, росіяни, калмики, ногайці тощо.

Завдання й контрольні запитання:

1. Яка різниця між державним та етнографічним кордоном?
2. Визначіть на контурній (німій) карті державні й етнографічні кордони України. 3. З якими державами Україна має спільний кордон? 4. Чим вигідні й чим не вигідні кордони України? 5. Які кордони України (етнографічні чи державні) є сталими, а які можуть змінюватись залежно від політичного стану? 6. Замалюйте на контурній карті українські етнографічні території, що не входять в УРСР.

ГЕОЛОГІЧНІ ЗМІНИ НА ЗЕМЛІ

Багато, багато мільйонів років тому Земля була вогняною кулею. Температура на Землі тоді була така висока, що все було в плинному чи навіть газовому стані. Про якесь життя на Землі тоді не було й мови.

Пізніше Земля поступово охолола, на ній появилася земна кора. Появилася атмосфера (повітря). Водяна пара перетворилась у воду й падала на Землю, затоплюючи заглибини у земній корі. Так появилася океани, моря, озера, ріки.

Сонце, вода й повітря рівняли земну поверхню. Але всередині Землі діяли внутрішні, або тектонічні сили: відбувалися вибухи вулканів, землетруси, під впливом яких земна кора в окремих місцях піднімалася, а в інших опускалася. Такі зміни відбувалися багато, багато мільйонів років, аж поки земна поверхня не прибрала сучасного вигляду.

Подібні зміни в земній корі відбуваються і в наш час, тільки ми їх не завжди помічаємо, бо відбуваються вони повільно.

Зміни в земній корі, утворення корисних копалин на Землі тощо, вивчає наука, що зветься геологією. Слово „геологія” походить від двох грецьких слів: гео — Земля, логос — наука.

ГЕОЛОГІЧНІ ЕРИ

Вчені геологи, на підставі залишок у гірських породах скам'янілих решток органічного життя, склали історію Землі й поділили її на п'ять ер:

1. Архейська ера, яку звать ще азойською — найстарша геологічна ера.
2. Протерозойська або альгонкійська ера — ера первісного життя на Землі.
3. Палеозойська ера — ера старовинного життя.
4. Мезозойська ера — серединна ера геологічної історії Землі.
5. Кайнозойська ера — найновіша ера в геологічній історії Землі.

ГЕОЛОГІЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ СЛІДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Архейська ера — час творення земної кори. Температура Землі тоді була така висока, що не могло бути й мови про органічне рослинне та тваринне життя. Україна тоді була суходолом. Наприкінці архейської ери на нашій території утворився величезний гірський масив, що йшов від Озівського моря до Балтицького. Ці гори зруйнувались і від них залишилася лише ос-

нова, фундамент, який пізніше прикрився тоншим чи грубшим шаром осадових порід.

Цей кристалічний масив тягнеться від м. Жданова на Озівському морі до південної частини водозбору р. Прип'ять. Це — Український кристалевий масив, або Український щит. Цей щит становить тепер Придніпровську та Приозівську височини.

Місцями кристалічні породи Українського кристалічного масиву залягають на великій глибині — на Лівобережжі від 1.500 до 5.000 метрів. У центрі ж України, особливо на Правобережжі, вони лежать на меншій глибині, а часто виходять і на поверхню.

Із заходу до Українського кристалічного масиву прилягає Волино-Подільська плита, яка кілька разів піднімалась і опускалась у море, тому вона вкрита на поверхні пізнішими, молодшими породами.

В архейській ері утворилися кристалічні породи, як граніт, базальт, порфир, діабаз та інші.

Протерозойська ера — час появи найпростіших живих організмів. Українська територія тоді була 'суходолом. Тільки райони Кривого Рогу, Овруча та Воронежа були затоплені морем. У цій ері утворилися різні вапняні та залізні кварцити, що створили величезні поклади залізної руди (Криворізький та Кременчуцький басейни).

Палеозойська ера — час значного розвитку тваринного життя: появились м'якуни та риби, а також відбувся дальший розвиток рослин — появились шпилькові дерева.

Палеозойську еру вчені ділять на п'ять періодів: к е м б р і й с ь к и й , с и л ю р с ь к и й , д е в о н с ь к и й , к а р б о н с ь к и й (кам'яновугільний) і п е р м с ь к и й .

Для українських земель особливо важливий карбонський період, коли в Донбасі утворилися величезні поклади кам'яного вугілля.

У пермському періоді утворилася кам'яна сіль, гіпс, мідь та інші корисні копалини в Донбасі і нафта на Полтавщині (коло Ромна).

У пермському періоді в земній корі появилася коритоподібна влоговина, яка зайняла значну частину південної Європи і частину України від Карпат до Кавказу. Цю влоговину затопило море. Земна кора то опускалась у море, то піднімалась на поверхню. Це море вчені назвали Тетидою. Дно Тетиди то опускалось, то піднімалось, врешті, з нього піднялися Карпати та Кавказькі гори.

Мезозойська ера — час появи вищих тварин: птахів, ссавців, великого розміру гадів, появи листяних дерев і квітів.

Цю еру поділено на три періоди: **т р и а с ь к и й** (триас), **ю р с ь к и й** (юра), **к р е й д я н и й** (крейда).

У триаському періоді відбулися великі зрушення земної кори в сучасному Донбасі — там утворилися гірські пасма, які тепер майже розмиті й вивітрені. З них залишилися лише фундаменти. Донецький кряж понад двісті разів покривався мілким, теплим морем і ставав знову суходолом. Це й сприяло утворенню потужних покладів кам'яного вугілля, вапняків, крейди, солі, глини тощо. Решту української території, за винятком ще Придніпровської височини, заливали води моря Тетиди. На дні цього моря утворилися грубі шари мергелів, вапняків, крейди.

Кайнозойська ера — найновіша, сучасна ера. У цій ері формувалися сучасні моря, суходоли, гори, появились сучасні тварини й рослини, а вкінці й людина.

Кайнозойську еру ділять на два періоди: **т р е т и н н и й** і **ч е т в е р т и н н и й**.

Ще наприкінці крейдяного періоду мезозойської ери опускання земної кори змінилося загальним підніманням, що викликало тектонічні рухи і вулканічну діяльність. Сталося нове потрясіння Землі : відбулося останнє, або альпійське горотворення. Карпати й Кавказ піднялися на кількасот метрів, появились Кримські гори. Море відступило з території України остаточно. На місці глибоководної частини Чорного моря була суша, так звана Понтида.

Найважливішими корисними копалинами третинного періоду є нафта на Передкарпатті, манган на Нікопільщині, залізна руда на Керченському півострові, буре вугілля коло Олександрії (Кіровоградщина) та Вишгороду (на північ від Києва), вогнетривалі глини Часового Яру в Донецькому кряжі, всякі будівельні матеріали тощо, тощо.

На початку четвертинного періоду сталося підняття південних країв території України. Море відступило на південь. На місці Чорного моря було тільки озеро, у яке впадали такі ріки, як Дніпро, Дністер та Дунай, утворюючи в районі сучасної Одеської затоки спільну дельту. Озівського моря тоді теж не було і Дін упадав у це озеро аж там, де тепер Керченська протока.

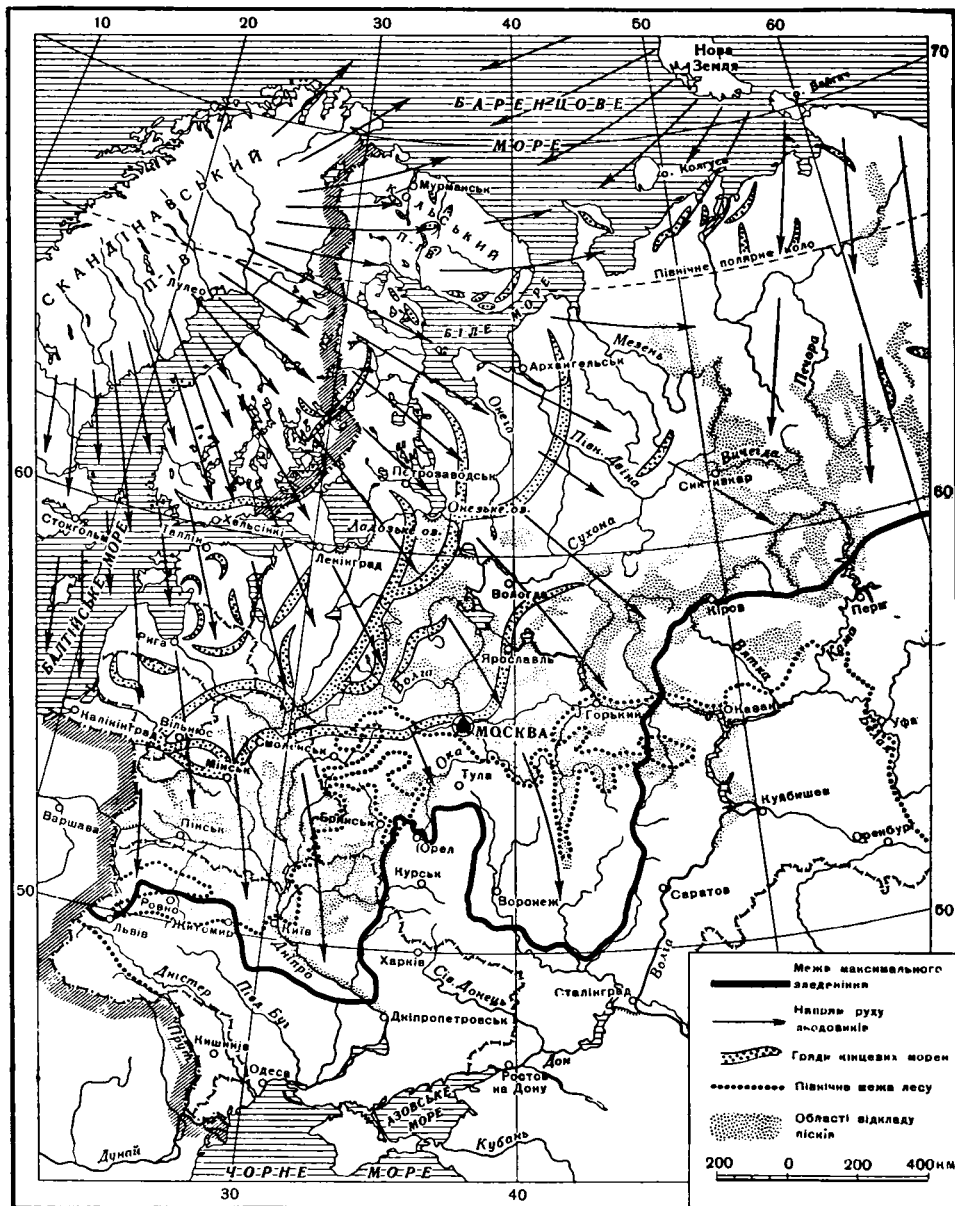
ЛЬОДОВИКОВІ ЕПОХИ

Четвертинний період ділять на дві епохи: дилювій, або льодову епоху, що тривала яких 600.000 років, і алювій, або сучасну епоху, яка триває вже яких 10 тисяч років, від кінця льодової епохи.

Згодом сталося велике похолодання підсоння, що спричинило льодову епоху на Землі. Північна частина Європи вкрилася снігом, який ніколи не розтавав, а поступово, під тиском своєї ж

ваги, перетворювався у все грубший і грубший шар льоду. Так уся північнозахідня частина Європи укрилась велетенським льодовиком. Цей льодовик, під тиском своєї ваги, почав зсуватись на південь і південний схід.

Фактично було три льодовикових епохи, що чергувались з міжльодовиковими таненнями і відступами льодовика. Найбільшим було друге, так зване Дніпровське зледеніння. Тоді льодо-

Карта давнього зледеніння на території України.

вик досяг лінії Львів — Рівне — Олевськ, далі звертав на південь і досягав Житомира, Фастова, Черкас, а долиною Дніпра сягав до Верхньодніпровського, далі він сягав лінії Санжари — Білопілья — Брянськ і спускався далеко на південь долиною р. Дону.

Рухаючись на південь, льодовик нищив поверхню північної Європи, сунув під собою каміння, глину, пісок тощо, тощо. Коли південні краї льодовика розтавали, то весь цей потертий, уламковий матеріал лишався у формі подовгастих горбів, які звуться м о р е н а м и (морена).

Танучи та відступаючи, льодовик заповнив усі простори водами, які бурхливими ріками бігли до моря й до великих озер, що утворились у всіх западинах. Води було так багато, що Чорне море вийшло із своїх берегів, дуже поширилось на схід і через Кумо-Маницьку западину з'єдналося з Каспійським морем, яке теж було переповнене водою.

Талі води виносили від краю льодовика багато глини, піску та іншого дрібного матеріалу. Це все осідало в долинах на дні озер, у заплавах рік тощо. Коли льодовик розтав і відступив, ріки увійшли в свої береги, озера стекли, висохли, то ці осади переносило вітром на далекі простори, і вони відкладались у

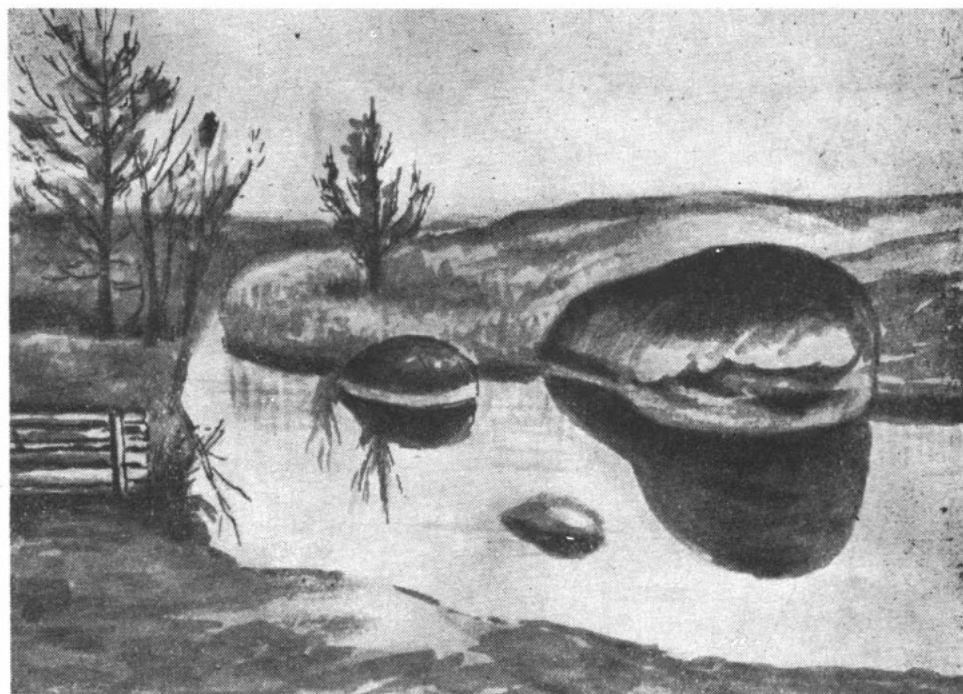
Зандрові піски в Українському Поліссі.

вигляді лесу. Лес — жовта глина, яка пізніше змішувалась з перегнилими рештками рослин і тварин і перетворилась у родючий чорнозем. Часом лес ставав підстилаючою породою для новіших відкладів, часом він виходить на поверхню.

Під час останнього, Поліського, зледеніння, яке в межах України було лише в крайній північній частині, відкладалися величезні шари перемитих і відсортованих талими водами пісків. Ці піски звуться *зандровими* (зандра), або зандрами. Зандри поширювались з півночі на південь до лінії, що проходить через південну частину Волинської області, Шепетівку, Полонне, Коростишів, Фастів, Київ, а на Лівобережжі в напрямі на Остер, далі ця лінія повертає на північний схід до Коропа і виходить у межі Росії.

На краю льодовика, під час його зупинок, відкладалися вали й кінцеві морени з великого й дрібного каміння та іншого уламкового матеріялу. Вони часто зустрічаються на Правобережному Поліссі, зокрема в районі м. Чорнобиля, а також на Лівобережжі, зокрема по р. Орелі (Орель).

Крім нагромадження принесеного матеріялу, льодовики утворювали „баранячі лоби” — банеподібні горби, які зустрічаються в місцях виходу кристалічних порід на поверхню. Найбільше „баранячих лобів” є на Правобережному Поліссі, у верхів’ї р. Ужа (Уж).

Баранячий лоб у Західньому Поліссі.

Льодовики прокладали також широкі річкові долини, глибина яких іноді більша за 100 метрів, а ширина сягає кількох кілометрів. А долина Дніпра, утворена льодовиком, сягає навіть 120 кілометрів — від Києва до Прилук.

Льодовик викликав цілковиту зміну в тваринному і рослинному світі. Теплолюбні тварини й рослини відходили на південь чи гинули. На їх місці появились північні. Коло самого льодовика була тундра, а трохи далі на південь — тайга, ліс із шпилькових дерев та з домішкою верби й берези. В українській тундрі й тайзі того часу водились носороги, печерні ведмеді й леви, мамути та інші північні тварини.

В середині цієї епохи на території України появилася людина, яка, мабуть, прийшла з Азії.

Після того, як третій, Поліський, льодовик остаточно розтанув і збігли його води, ріки увійшли в свої береги, — знизився рівень Чорного моря, воно роз'єдналось із Каспійським морем, утворилося Озівське море.

Зниженню рівня води в Чорному морі сприяло ще й опускання дна його узбережної частини, яке триває ще й досі. Це опускання дна моря створило численні лимани, прибережні озера, наповнені морською водою. Найбільший лиман — Дніпровський.

Завдання й контрольні запитання:

1. На скільки геологічних ер ділиться історія Землі? 2. Коли створився Український кристалічний масив і де він розташований? 3. У якій ері утворилися кристалічні породи — граніт, базальт, діабаз та інші? 4. У якій ері і в якому періоді утворилися поклади кам'яного вугілля в Донбасі? 5. Які корисні копалини утворилися в Україні в пермському періоді палеозойської ери? 6. Скільки було льодових епох? 7. Котре зледеніння було найбільше, і як воно звалось? 8. Позначте на контурній карті лінію Дніпровського зледеніння. 9. Що таке морена? 10. Відки походять зандрові піски? 11. Позначте на контурній карті їх межу. 12. Що таке лес і яке його значення у творенні ґрунтів України?

П О В Е Р Х Н Я

Часто замість слова поверхня вживають ще рельєф. Рельєф — слово французького походження, означає воно сукупність різних нерівностей на земній корі.

Рельєф може бути сильно, яскраво виражений (гористий) і спокійний, коли нерівності на земній корі виражені слабо: гори

не дуже високі й не дуже круті схили на них, долини і яри не дуже глибокі, ріки течуть спокійно, повільно.

Рельєф має велике значення в народньому господарстві, бо від нього залежить і рослинний та тваринний світ, і ґрунти і навіть підсоння. Відомо, що на високих горах завжди холодніше, сніг на них тримається довше, а в низинах навпаки: тепліше, сніг розтає скоріш, хоч випадає пізніш. Від цього залежить і сільське господарство, бо деякі рослини потребують більше тепла й довшого літа, ніж інші.

Місцевості, висота яких не перевищує 200 метрів (656 стіп) над рівнем океану, в географії зветься низовинами, а вищі — височинами.

Територія України має загальний нахил на південь. Рельєф України — спокійний, бо понад 70% її території займають низовини. А низовини і здебільшого рівні височини займають понад 90% української території.

Лише на півдні України простяглися пасма високих гір: Кавказькі, Кримські та Карпати.

Середня висота української території становить 170 — 180 метрів над рівнем океану. Найвищою точкою на території України є гора Говерля в Карпатах, яка дорівнює 2061 м. над рівнем океану. Найнижче місце в Україні є коло Чорного моря на узбережжі Хаджибейського лиману: — 13 метрів, себто нижче від рівня океану на 13 метрів. Такі місцевості в географії зветься депресіями (депресія).

НИЗОВИНИ.

На території України є кілька великих низовин: Поліська, Придніпровська, Причорноморська, Північно-Кримська, Притиська (над р. Тисою) та Прикубанська. Всі вони відокремлені одна від одної височинами.

Поліська низовина заходить в Україну з Білорусії та Росії і займає північнозахідню частину української території. Поверхня низовини дуже плоска, одноманітна, з малим похилом. Малий похил утруднює стік води, а це сприяє заболоченню поверхні. Річкові долини мало розвинені, береги річок низькі, заболочені, а течії дуже звивисті, з широкими заплавами, на яких багато боліт, озер, стариць (старі річища).

Поліська низовина лежить у межах останнього, Поліського, зледеніння. Складається вона з пісків річкового і водно-льодовикового походження. Піски перевіювались вітрами, вони часто утворюють горби, вали, дюни і навіть гряди.

Поліську низовину ділять на дві частини: правобережну (на захід від Дніпра) і лівобережну (на схід від Дніпра). Правобережна частина має легкий загальний похил на північ до долини р. Прип'яті; лівобережна похилена з північного сходу на південний

захід до долини Дніпра. У цих напрямках течуть і ріки, яких у Поліській низовині дуже багато. Крім рік у цій низовині багато непрохідних боліт і заболочених озер, особливо в західній її частині — на Волині. Є також багато торфовищ.

Серед одноманітної піщаної рівнини низовини зрідка трапляються лесові острови. Це місця, яких не зачепило Поліське зледеніння. На правобережній частині є навіть невеличкі височини й кряжі. Найбільший кряж на Поліській низовині — Словечансько-Овруцький з найвищою точкою 315 м. над рівнем океану.

Краєвид на Поліській низовині в північній частині Ровенської області

Придніпровська низовина простяглася в центрі України вздовж лівого берега Дніпра. Починається вона у пониззі р. Десни (притока Дніпра) на півночі, і кінчається коло гирла другої притоки Дніпра р. Самари (біля Дніпропетровського) на півдні.

Придніпровська низовина — плоска рівнина, що загально похилена з північного сходу на південний захід до долини Дніпра. В цьому напрямі течуть і ріки, які є притоками Дніпра. Поверхня низовини зовсім рівна на заході (ближче до Дніпра) і хвиляста на сході. Північна частина Придніпровської низовини подібна до Поліської: вона мало похилена, заболочена, особливо уздовж річок. Тут теж є чимало боліт, трапляються торфовища.

Коли південнозахідня частина низовини, наближена до Дніпра, нагадує поверхню стола, то на південному сході вона дуже хвиляста, з високими вододілами і крутими схилами річкових долин. Тут є чимало ярів та балок, глибини яких інколи сягають до 50 метрів.

Придніпровська низовина піднята на 100-150 м. над рівнем океану. У центральній її частині є окремі височини. Найвідомішими з них є гора Золотуха (на схід від Ромна) та Ісачківський горб у межиріччі Сули та Удаю. Біля Дніпра, посередині між гирлами Сули та Псла, на рівнині підноситься гора Пивиха висотою 169 м. над рівнем океану.

Придніпровська низовина складається з потужних шарів осадових порід — глини, крейди, піску тощо. Кристалічні породи тут залягають на великій глибині.

Причорноморська низовина простягається вздовж північних берегів Чорного та Озівського морів, від Дунаю аж до Дону. Низовина має дуже рівну поверхню, особливо в частині між річками Дніпром та Молочною.

Низовина порізана долинами Дністра, Дніпра та інших рік. У південній частині низовини є багато розлогих балок, але їх майже нема між Дніпром та Молочною.

Для Причорноморської низовини характерні невеликі підняття і тарілкоподібні западини (поди), у яких збирається тала снігова вода, а влітку іноді й дощова. Ранньою весною поди мають вигляд озер.

Причорноморський цілинний степ і табун асканійських оленів на випасі.

Найвищі точки Причорноморської низовини не перевищують 120 м. над рівнем океану. Загально низовина повільно знижується на південь (до моря), а інколи утворює уступ висотою 20-40 м. У західній її частині є долини й балки, які іноді сягають до 100 м. глибини.

Річки в цій низовині течуть повільно. Вдовж лівого берега Дніпра розкинулись заболочені простори — плавні. Плавні весною заливає вода, яка влітку сходять і висихає, залишаючись лише в окремих западинах — озерцях.

З лівого боку Дніпра, від Кахівки до гирла, тягнуться піщані простори, так звані Олешківські піски. Ця частина Причорноморської низовини має вигляд піщаних кучугур, які змінюють свою форму залежно від напрямку й сили вітру. Тепер їх пробують засадити лісом.

Причорноморська низовина колись була дном моря, тому вона складена з черепашкуватих вапняків, а поверхня її вкрита лесом, глинами та пісками.

Північно-Кримська низовина, як видно з її назви, лежить у північній частині Кримського півострова. Через Перекопський перешийок вона з'єднується з Причорноморською низовиною.

Ця низовина мало чим відрізняється від Причорноморської: це така ж сама рівнина, влітку тут велика спека, а взимку хуртовини. Так само мало опадів, в низовині часто бувають посухи. Навіть річки в ній влітку пересихають.

Найбільші височини Північно-Кримської низовини є на Тарханкутському (179 м.) та Керченському (184 м.) півостровах Криму.

На Керченському півострові є численні грязеві вулкани.

В Озівське море виступають численні піщані коси. Найбільша з них Арабатська Стрілка, яка йде від Керченського півострова аж до м. Генічеська. Арабатська Стрілка відокремлює від Озівського моря його західню частину — Сиваш (Гниле море) з величезною кількістю островів та півостровів, розділених мілководними затоками та протоками. Вода в Сиваші гіркосолона.

Притиська або Закарпатська низовина лежить на крайньому південному заході України у водозборі р. Тиси. Ця низовина є частиною великої Придунайської низовини.

На півночі вона доходить до відног Карпат, а на півдні виходить за межі України. Низовина вкрита потужним шаром осадових порід і має м'які форми поверхні. В окремих місцях над плоскою рівниною підносяться горби (на 30 - 50 м. висоти, складені з вулканічних порід).

Притиська низовина має похил з північного сходу на південний захід до долини р. Тиси. Висота її в передгір'ях Карпат — 133 м. над рівнем океану, а біля р. Тиси — 105 метрів.

Ріки Притиської низовини мають неглибокі широкі долини. Завдяки незначному похилу в низовині трапляються заболочені місця, особливо в заплавах рік.

Прикубанська низовина простягається від східних берегів Озівського моря по обох берегах р. Кубані (головно на північ від неї). Здебільшого це ідеальна рівнина, легко похилена на

захід у бік Озівського моря, у яке впадає ріка Кубань та менші степові річки: Бейсуг, Челбас, Єя.

Завдяки незначному похилу низовини річки здебільшого (крім лівих приток Кубані і самої Кубані у верхній і середній течіях) течуть повільно, мають у своїх заплавах заболочені плавні. Західна частина низовини (біля Озівського моря) заболочена. Тут є чимало озер із солоною водою.

Влітку Прикубанська низовина вкрита буйною рослинністю, зокрема пшеницею, соняшником, кукурудзою та іншими сільсько-господарськими рослинами.

У середній частині низовини трапляються балки й вибалки, а в долині р. Кубані і яри.

Прикубанська низовина складена із наносних порід, поверхня її вкрита лесом.

Завдання й контрольні запитання:

1. Які місцевості ми звемо низовинами? 2. Як можна означити рельєф України? 3. А чому ми звемо його спокійним? 4. Яке значення має рельєф для народного господарства? 5. Де є в Україні найвища й найнижча точки? 6. Перелічіть усі низовини України. 7. Покажіть їх на фізичній карті України. 8. Розкажіть, що ви знаєте про кожен з українських низовин.

ВИСОЧИНИ

Височини в межах України утворюють майже суцільну смугу, яка простяглась майже через усю українську територію з північного заходу на південний схід. Ця смуга, залежно від внутрішньої будови, висоти, вигляду поверхні тощо, поділяється на частини. Найважливішими з них такі височини: Придніпровська, Волино-Подільська та Приозівська і Донецький кряж.

(Про походження височин див. у розділі „Геологічні зміни та їх сліди на території України”).

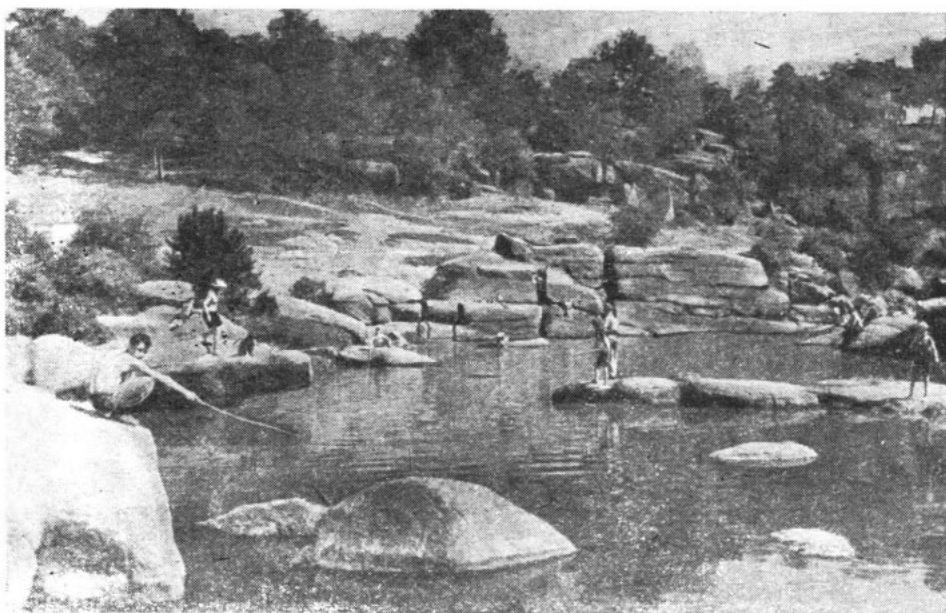
Придніпровська височина — найбільша височина в Україні. Вона простяглась від Житомирської області на північному заході до Дніпропетровського й Запоріжжя на південному сході. На північному сході височина прилягає до середньої течії Дніпра, на південному заході обмежується р. Богом та його притоками, на півдні переходить у Причорноморську низовину, на півночі — у Поліську низовину. Височина є вододілом між притоками рік Прип'яті, середньої течії Дніпра та Богу.

Височина являє собою хвилясту рівнину, розчленовану великою кількістю річкових долин, ярів, балок, на схилах яких часто виходять кристалічні породи: граніт, гнейс, базальт, сіє-

ніт, лябрадорит та інші. Ріки здебільшого мають бистру течію. У місцях перетину кристалічних порід на ріках утворилися бистрини, перекати, а інколи й пороги.

Виходи гранітів на правому березі Дніпра.

Природний поліський краєвид у північній частині Житомирської області.

Височина найбільше піднята у своїй північнозахідній частині. На вододілі рік Собу (притока Бугу) і Росі (притока Дніпра) є найвища точка Придніпровської височини — 324 м. над рівнем океану. Далі на південний схід височина знижується, а потім поділяється на окремі кряжі, схили яких розчленовані річковими долинами, глибокими ярами та розлогими балками. Так само висоти зменшуються і в напрямі Дніпра.

В районі Канева біля правого берега Дніпра підноситься відокремлений від Придніпровської височини кряж — **Канівські гори** — з найбільшою висотою 245 м. над рівнем океану:

У межах височини долини рік глибокі, ріки мають круті береги, перетинають поверхню в різних напрямках, утворюючи відокремлені плято і кряжі.

Волино-Подільська височина прилягає до Придніпровської в західній її частині. Це друга щодо розміру височина в Україні. Вона простяглася з північного заходу на південний схід від верхів'їв Дністра і Західнього Бугу до вододілу між Дністром і Богом. На півдні височина непомітно переходить у Причорноморську низовину, на півночі невисоким уступом обривається до Поліської низовини.

Найвищою точкою височини є гора Камула (на південний схід від м. Львова) — 472 м. над рівнем океану.

За характером рельєфу і складом порід Волино-Подільська височина поділяється на Волинське плято, що займає її північну частину, прилеглу до Поліської низовини, і Подільське плято, яке прилягає до долини Дністра.

У рельєфі Подільського плято виділяються окремі кряжі і пасма горбів: Розточчя, Гологори, Кременецькі гори (з найвищою точкою 409 м.), Товтри (Медобори).

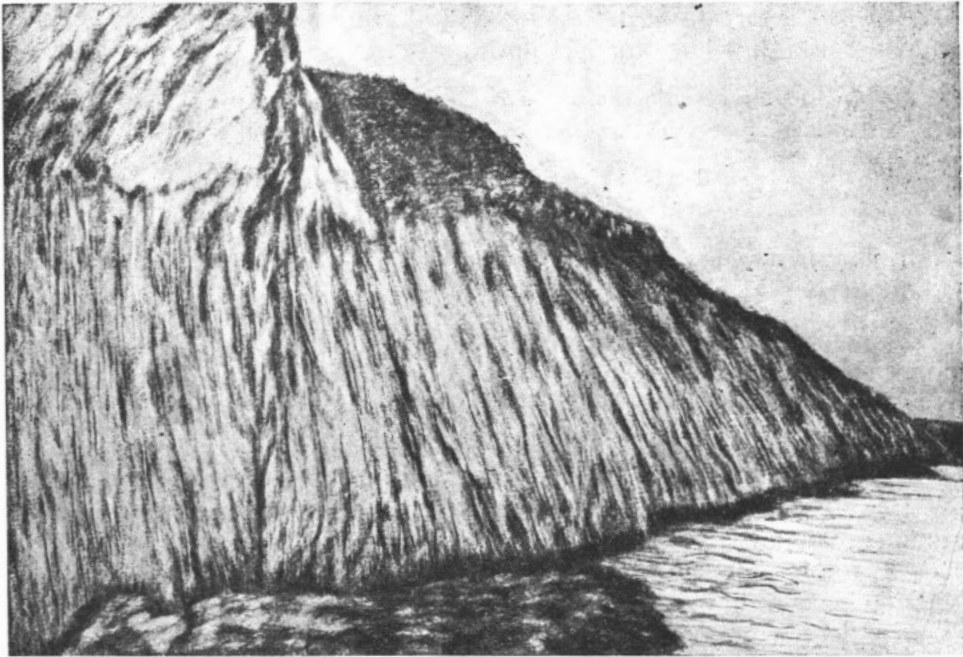
У рівнинній частині України Волино-Подільська височина найбільше піднята. Загально височина похилена на північ і північний схід до Поліської низовини.

Кристалічні породи на Волино-Подільській височині відслонюються тільки в глибоких долинах рік. На краях височина дуже розчленована ярами.

Волино-Подільська височина є також частиною Українського кристалічного масиву, але вона зазнала на своїх краях розломів, з тріщин земної кори вилівалася магма, діяли вулкани. Її кілька разів заливало море, тому кристалічні породи височини вкриті потужним шаром осадових порід. Цим Волино-Подільська височина відрізняється від Придніпровської.

Приозівська височина простяглася вдовж північного узбережжя Озівського моря. Це не дуже широка височина, в її основі теж лежать кристалічні породи, покриті шаром молодших осадових відкладів.

Височина простяглася з південного заходу на північний схід між верхніми течіями рік Молочної та Міюса.

Лесове урвище на березі Озівського моря.

Виходи гранітів по р. Сухі Яли в Донецькій області.

Височина має загальний похил з півночі на південь до Приозівської частини Причорноморської низовини. Найвища її точка — гора Могила-Бельмак — 324 м. над рівнем океану і є в південнозахідній частині височини.

Рельєф Приозівської височини хвилястий з окремими підвищеннями, які тут звуться могилами. Поверхня височини вкрита лесом. Кристалічні породи відслонюються в долинах рік, балках, ярах, вони складаються з граніту, сієніту, у північній частині трапляються червоні вулканічні породи.

Височина в своїй середній частині звужена і знижена. На ріках у місцях перетину кристалічних порід іноді трапляються пороги й водоспади. Річкові долини глибокі, особливо на південних схилах височини, і дуже розширені.

Донецький кряж прилягає до північносхіднього краю Приозівської височини. На північному сході Донецький кряж обмежений долиною Сіверського Дінця, на заході він доходить до верхньої течії р. Самари (притока Дніпра).

Донецький кряж є залишком давньої гірської країни. Гори за мільйони років зруйнувались і край перетворився майже в рівнину. Тепер це височинна хвиляста рівнина, що простягається з північного заходу на південний схід. Кряж складається з кількох пасом, відокремлених одно від одного зниженнями. Найвище з поміж них середнє пасмо — Головний вододіл. У східній частині Головного вододілу — в Нагольному кряжі — є найвища точка всього Донецького кряжу — гора Могила-Мечетна заввишки 367 м. над рівнем океану.

У рельєфі кряжа виділяються глибокі яри й балки, особливо на півночі й півдні, окремі підвищення, горби, а також численні терикони. Терикони — горби, які насипали люди з породи, що її видобувають із шахт разом з кам'яним вугіллям.

Поверхня Донецького кряжу покрита в основному супісками та суглинками. Давніші відклади відслонюються в долинах рік, ярах, балках, а також на високих вододілах. Складаються вони здебільшого з пісковиків, вапняків та сланців.

До країв кряж поступово знижується і зливається з сусідніми рівнинами, а до Сіверського Дінця обривається крутим уступом, складеним з крейдяних порід.

На північному сході України виділяються відноги **Середньо-Руської височини**.

Завдання й контрольні запитання:

1. Назвіть найбільші височини в Україні. 2. Покажіть їх на карті. 3. Як зветься найбільша з височин України? 4. Яке найвище місце Придніпровської височини? 5. З яких кристалічних порід складається фундамент Придніпровської височини? 6. Як зветься найвища точка Волино-Подільської височини, яка її висота над рівнем океану і де вона розташована? 7. Як зветься найвища точка Приозівської височини і яка її висота над рівнем

скеану? 8. Як зветься найвище пасмо Донецького кряжа? 9. Покажіть його на карті. 10. Що таке терикони? 11. Опишіть загальний вигляд рельєфу кожної височини.

ГОРИ

Справжні гори займають лише невеличку частину території України — коло 4%. В Україні є дві гірські системи: **К а р п а т с ь к і** та **К р и м с ь к і** г о р и. Карпатські, або Карпати займають південнозахідний кут України. Кримські гори простяглися на півдні Кримського півострова. До Кубанщини, яка тепер до УРСР не належить, доходять лише передгір'я Кавказу.

Карпатські гори займають південнозахідню частину України. Вони простяглися з північного заходу на південний схід на яких 300 км. Карпати діляться на дві частини: Східні й Західні Карпати. В межах України простяглася середня, найнижча частина Східніх Карпат.

У межах України Карпати утворюють кілька рівнобіжних хребтів. Найдовшим і найвищим з них є **В о д о д і л ь н и й** хребет, що тягнеться уздовж північної частини Карпат. На південь від нього лежить **П о л о н и н с ь к и й** хребет з найвищою вершиною Близниця (1.883 м.) і **В у л к а н і ч н і** **К а р п а т и**.

Ширина Карпат становить 60-80 км., а висота — від 600 до 2.000 м. над рівнем океану. Карпати — молоді складчасті гори

Полонина в східній частині Карпат.

(про походження гір див. у розділі „Геологічні зміни та їх сліди на території України”), але вони дуже зруйновані. Висота Карпат не сягає снігової лінії (висота, на якій сніг ніколи не розтає), тому на них нема ні вічних снігів, ні льодовиків.

Українські Карпати в напрямі з північного заходу на південний схід поділяються на три частини: Б е с к и д и (від кордону України зі Словаччиною та Польщею до рік Опору та Ляториці), Г о р г а н и, що лежать на схід від Бескидів аж до Яблуницького перевалу і долин рік Бистриці та Пруту, Ч о р н о г о р и — від долини рік Пруту і Чорної Тиси на схід аж до ріки Серету. Чорногори — найвища частина українських Карпат. Тут є найвищі точки усіх Східніх Карпат: гора Говерля — 2.061 м., гора Піп Іван — 2.020 м. над рівнем океану.

Хребти Карпат легкодоступні. Їх перетинає ряд зручних перевалів. Через ці перевали прокладені залізничні та шосейні шляхи, що з'єднують Підкарпаття із Закарпаттям. Найважливішими з них є: Дуклянський перевал (502 м.); Лупківський (584 м.), по якому прокладено залізницю; Ужоцький (889 м.), через який прокладено залізницю Самбір — Ужгород; Воловецький (1.014 м.), по якому проходить залізниця Стрий — Мукачів; Вишківський (941 м.), із долини р. Свічі в долину р. Ріки; Яблуницький, або Татарський (931 м.), між долинами рік Пруту й Тиси.

Українські Карпати дуже гарні, мальовничі. Вони вкриті чудовими лісами, внизу буковими, вище шпильковими. На ви-

Карпати. Вид на г. Говерлю взимку.

соті 1.300 м. ліс поступається перед гірськими луками, які тут звуться *п о л о н и н а м и*. На полонинах в окремих місцях аж до половини літа білють латки снігу. Полонини помережані низькорослими чагарниками. Місцями трапляються невеличкі, але дуже глибокі — „морські очі”, гірські озера, утворені в наслідок загачення долин.

На північ Карпати непомітно переходять у широку горбисту височину, що зветься Підкарпаттям чи Передкарпаттям. На півдні вони спадають значно стрімкіше.

В українських Карпатах беруть свій початок численні ріки: Дністер, Тиса, Бистриця, Прут, Ляториця, Сян, Стрий, Уж та ін.

БЕСКИДИ складаються з кількох довгих рівнобіжних хребтів. Вершини їх округлі, долини глибокі, схили досить стрімкі. Бескиди складені переважно з пісковиків. На заході гори нижчі, на сході вищі. До висоти 1300 м. вони вкриті буковими та смерековими лісами, а вище йдуть полонини, на яких літом випасають худобу.

Ще недавно Бескиди були вкриті величезними лісами, які тепер винищені. На їх місці тепер переважно поля з бідними ґрунтами та сіножатями.

ГОРГАНИ відрізняються від Бескидів тим, що хребти в них йдуть не рівнобіжно, а зигзагами, від головних хребтів відгалужуються бічні. Хребти короткі і дуже розчленовані долинами. Вершини їх високі (до 1900 м.), складені з гранітів, гнейсів, схили скелясті і стрімкі. Над хребтами інколи виступають конічної форми вершини. Вершини Горганів вкриті кам'яними розсипами.

Горгани вкриті густими лісами: внизу — мішаними, на середній висоті — шпильковими. Вище від лінії лісів розкинулись зарості ялівцю. Полонин тут мало.

ЧОРНОГОРИ — найвища і наймальовничіша частина Карпат. Природа цих гір неоднакова. На їх рельєфі позначилась діяльність рік, а в давні часи й льодовиків, які спускалися з вершин у долини. Вершини в Чорногорах переважно стрімкі, схили скелясті, інколи утворюють мури скель. Долини рік тут глибокі, вузькі, порожисті.

Нижні схили Чорногір укриті мішаними лісами, вище — шпильковими. Вище верхньої межі лісу розкинулись розкішні полонини, на яких випасаються череди худоби, зокрема овець.

Кримські гори розташовані на крайньому півдні України. Це пасмо гір простяглося на півдні Кримського півострова. Довжина Кримських гір 150 км., ширина — близько 50 км.

Кримські гори складаються з трьох рівнобіжних пасом. Перше пасмо (північне) невисоке, складене з пухких жовтих вапняків; середнє — вище, вкрите зверху білими вапняками; третє — найвище, його поверхня вкрита сірими вапняками, а в основі його — сланці й пісковики.

Третє (південне) пасмо — головне в Кримських горах. На південь воно обривається майже сторчма, тому з моря воно видається високим суцільним муром. Поверхня головного пасма являє собою хвилясту, вкриту травою площину, завширшки від кількох сот метрів до 7 кілометрів. Це пасмо називається *Я й л о ю* (Яйла).

Найвищі точки Яйли підносяться більше як на 1.500 м. над рівнем океану (Роман-Кош — 1.545 м.). Місцями на Яйлі є зниження, по яких прокладені шосейні шляхи. Найбільше Яйла знижена коло Алушти. Це зниження відокремлює від пасма гору Чатир-Даг — одну з найвищих (1.520 м.) і наймальовничіших вершин Кримських гір. Східня частина Яйли поділяється на окремі гори-останці.

Схили головного пасма Кримських гір вкриті густими лісами: на півночі — буковими, що доходять до самої Яйли; на півдні — мішаними, у яких переважає дуб, а в підліску кизил; вище ростуть соснові ліси. Вершина Яйли вкрита трав'яною рослинністю.

Південний край Яйли та вершина Ай-Петрі над Алупкою.

Між пасмами Кримських гір простягаються родючі долини. У горах, на Яйлі, де є вапнякові породи, часто трапляються так звані карстові явища: лійки, печери, розколини, вузькі ями, які розширюються вглибину. Це наслідки розмивання й вивітрювання м'яких порід. Багато печер заходить далеко вглиб, деякі з них мають по два-три яруси. Бувають печери з підземними ріками й озерами, сталактитами та сталагімітами.

Краєвид Яйли дуже своєрідний. Навколо розкидано багато потрісканих сірих скель, що нагромаджені одна на одну і нагадують руїни старовинних замків. Заглибини й ущелини вкриті густим дерном; подекуди тягнуться розсипи кам'яних уламків і щебеню.

Кримські гори простяглися на краю великої западини, заповненої водами Чорного моря. Тут ще й досі спостерігається рух земної кори, тому в Криму бувають землетруси. За останні 150 років в Криму відбулось 90 значних землетрусів. Останній з них стався у вересні 1927 р.

Завдання й контрольні запитання:

1. У яких місцях України розташовані гори? 2. Які розміри українських Карпат (ширина й довжина)? 3. Назвіть найвищі точки в Карпатах. Знайдіть їх на фізичній карті України. 4. Назвіть найголовніші перевали в Карпатах. 5. Назвіть головні хребти в Карпатах. 6. Як Карпати поділяються географічно (на скільки частин і як вони називаються)? 7. Яка рослинність у Карпатах? 8. Що таке полонини і де вони розташовані? 9. Які ріки беруть свій початок у Карпатах? 10. Де розташовані Кримські гори? Покажіть їх на карті. 11. Яка ширина й довжина Кримських гір? 12. На які пасма поділяються Кримські гори? 13. Як виглядає поверхня Яйли і які її розміри? 14. Яка абсолютна висота найвищої точки Кримських гір і як вона зветься? 15. Що ви знаєте про Чатир-Даг? 16. Розкажіть, яка рослинність у Кримських горах і як вона розподілена.

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Україна дуже багата на корисні копалини. За покладами манганової руди, каоліну, сірки, деяких рідкісних металів Україна займає одне з перших місць у світі.

В Україні залягають величезні поклади кам'яного вугілля, залізної та манганової руд, природного горючого газу, соли, сірки, вогнетривких та будівельних матеріалів. Є в Україні й родовища нафти, бокситів, ільменіту та інших корисних копалин.

Більшість корисних копалин на території України залягає безпосередньо на поверхні або на незначній глибині, що дуже полегшує розшуки та добування їх.

Дуже вигідним для народнього господарства є й те, що корисні копалини розміщені поблизу один від одного, що заощаджує час і кошти на перевезення.

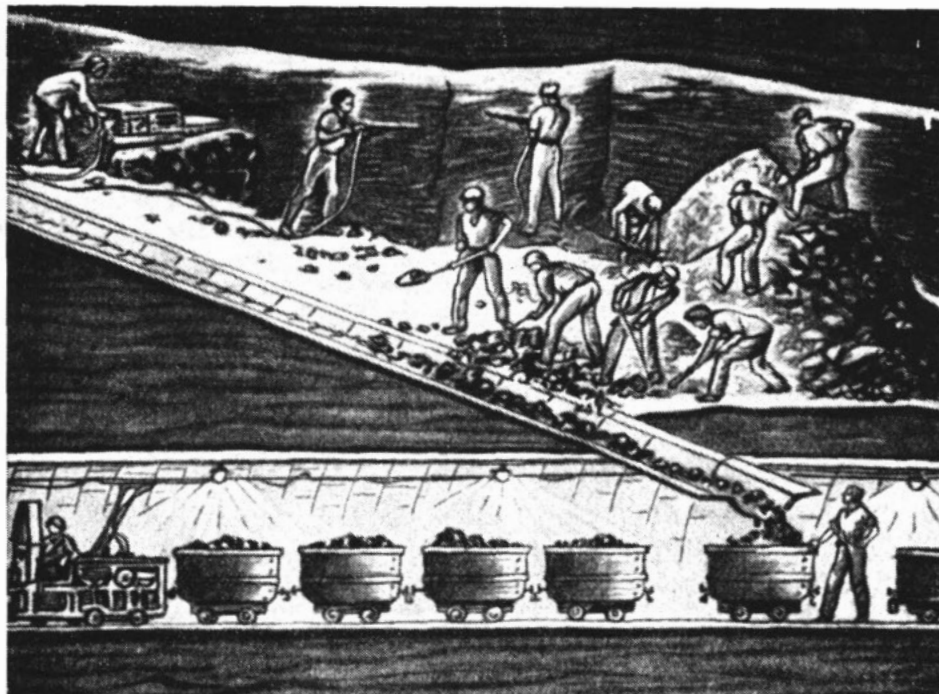
За способами застосування у народньому господарстві, корисні копалини України можна поділити на три групи: 1. горючі (паливні), 2. металеві, або рудні, 3. неметалеві, або нерудні.

ГОРЮЧІ (ПАЛИВНІ) КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Кам'яне вугілля займає перше місце по значенню серед усіх паливних горючих, корисних копалин України. Кам'яне вугілля є одним з найцінніших видів палива. Воно також є важливою сировиною для хемічної промисловости. Поклади кам'яного ву-

гілля в Україні, в тому числі коксівного (з якого можна виробляти кокус для доменних печей) та антрациту, розташовані в Донецькому та Львівсько-Волинському басейнах.

Донецький кам'яновугільний басейн (Донбас) — найстарший в Україні. Він займає південносхідну частину України, себто займає територію Донецького кряжа. Донбас займає Луганську, Донецьку та східню частину Дніпропетровської області.

Добування вугілля в шахтах Донбасу.

Межі Донбасу на південному сході доходять до Сальських степів (у межах Росії), на північному заході — до Полтавської області. Загальні запаси вугілля в Донбасі становлять 240 мільярдів тонн. Площа басейну — приблизно 300 тисяч квадратних кілометрів.

Вугільні шари в Донбасі простягаються з північного заходу на південний схід. Тут є 50 шарів робітної потужності (від 0.5 метра і грубші). Найпотужніший з них лежить на значній глибині, яка іноді сягає 500 метрів.

Шари мають похиле, а іноді й круте залягання.

Донецьке кам'яне вугілля високої якості. Теплотворна здатність його становить 7.400 — 8.800 калорій на кілограм.

У Донбасі залягає кам'яне вугілля кількох сортів: антрацити і півантрацити, які становлять одну третину всіх покладів, газове, коксівне, паровичне та інші

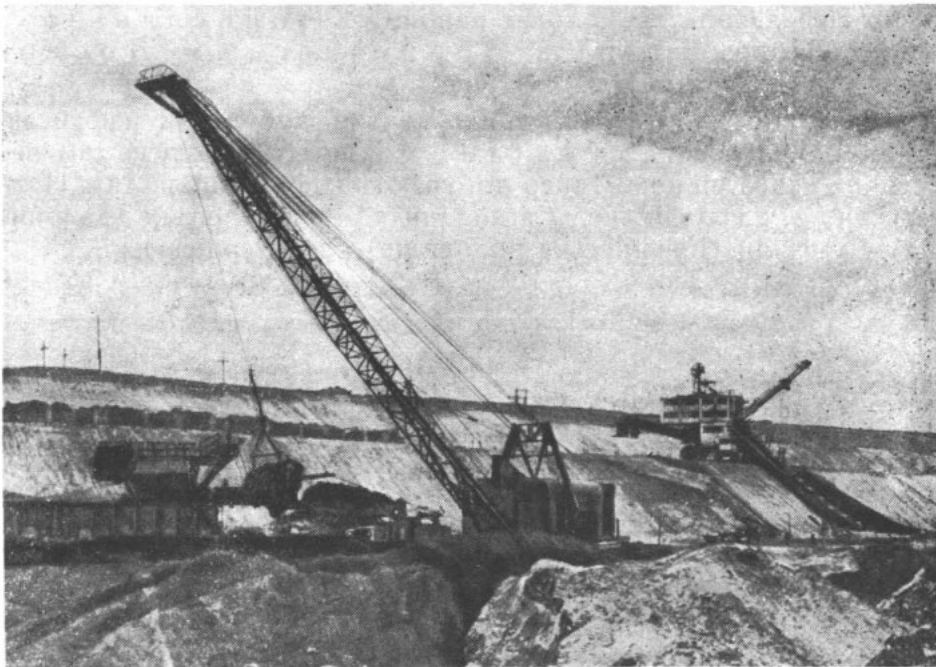
сорт. Донецьке вугілля має в собі порівняно багато сірки (1 — 3.8%) та золи (4.5 — 17.4%), тому інколи потребує збагачення, себто видалення з нього шкідливих домішок і породи.

Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн відкрито вже по Другій світовій війні. Він займає північнозахідню частину Львівської й південнозахідню Волинської областей. Загальна площа басейну становить приблизно 15 — 20 тисяч квадратних кілометрів. Запаси ж вугілля становлять 1.2 — 2 мільярди тонн.

У Львівсько-Волинському басейні є 7—8 шарів вугілля потужністю від 10 сантиметрів до 2.4 метра. Середня потужність шарів — 0.5 метра. Придатних до видобування є від 1 до 6 шарів, які залягають поземно на глибині від 300 до 500 метрів.

Вугілля тут переважно газове, воно містить у собі від 25 до 44% легких речовин. Теплотворна здатність вугілля — 6.200 — 8.400 калорій на кілограм. Сірки у вугіллі такий самий відсоток, як і в донецькому, а зольність вища — в середньому 25%.

Українське кам'яне вугілля забезпечує народне господарство не тільки України, а й Білорусії та європейської частини Росії та інших сусідніх країн. Російські окупанти вивозять українське вугілля з України, не даючи Україні взамін нічого.

Семенівський буровугільний розріз (Кіровоградська область).

Буре вугілля є місцевим паливом для електривень, фабрик та заводів, а також і для опалення житлових помешкань. Поруч з тим буре вугілля є важливою сировиною для хемічної проми-

словости. З нього виробляють так зване рідке паливо, пластичні маси, синтетичне волокно тощо.

Найбільші поклади бурого вугілля залягають у Дніпровському басейні і в західних областях України. Смуга залягання цієї корисної копалини проходить від верхньої течії Дністра до Дніпра (до Кременчука та Нікополя). Загальною рахують в Україні бурого вугілля поверх 5 мільярдів тонн.

Найбільші поклади бурого вугілля є на Кіровоградщині (коло м. Олександрії), Черкащині, Дніпропетровщині (Криворіжжя, Дніпродзержинськ), Житомирщині (м. Коростишів), Тернопільщині, Львівщині, Буковині, Закарпатті. Розташування бурого вугілля у віддаленні від покладів Донецького та Львівсько-Волинського басейнів підносить його значення в народньому господарстві України.

Торф використовується в Україні віддавна. Тепер його видобуток значно збільшився і він є важливим місцевим паливом у промисловості і сировиною для хемічної промисловости, а в сільському господарстві використовується для угноєння полів.

Найбільші поклади торфу розташовані на Поліссі, але є він також і в лісостепових районах — у заболочених долинах рік.

Нафта. Головні родовища нафти розташовані в Карпатах та на Передкарпатті. Головні райони: Станіславівський (Долина, Битків) та Бориславсько-Дрогобицький. Чималі запаси нафти виявлено на Буковині.

Після Другої світової війни почали добування нафти на Лівобережжі України, хоч пошуки за нею велись ще перед війною. Тепер добувають нафту в областях: Полтавській (Радченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське родовища), Сумській (Качанівське родовище) та в Чернігівській.

Бориславські нафтопромисли у Дрогобицькій області.

Якість української нафти висока: вона легка, багата на бензину (3 — 6%), гас (56 — 66%), парафіну (7 — 10%).

Залягає нафта в Україні неглибоко — на глибині до 2.000 метрів. Здебільшого свердловини фонтанують, що улегшує видобування.

Є також великі поклади нафти на українській території, яка в УРСР не входить: на Кубанщині — коло Майкопу та на Озівському узбережжі Кубанщини. Недавно знайдено нафту під водами Озівського моря.

Природний горючий газ має велике значення в народньому господарстві. Він використовується як паливо в промислових підприємствах, в житлових помешканнях та як сировина в хімічній промисловості.

Родовища горючого природного газу в Україні зосереджені в п'ятьох районах: Передкарпатському, Харківському, Полтавському, Приозівському та на Кубанщині, зокрема на Таманському півострові.

Передкарпатський газonosний район займає площу понад 15 тисяч квадратних кілометрів. Він розташований на території Станиславівської, Львівської та Чернівецької областей. Основні родовища району: Дашавське, Стрийське, Калуське, Опарське.

Харківський газonosний район складається з двох родовищ: Шебелинського (на захід від Балаклії) та Ізюмського. Це найбільший газовий район в Україні щодо запасів газу.

Полтавський газonosний район розташований недалеко м. Полтави. Тепер він досліджується.

Приозівський газonosний район охоплює південну частину Запорізької та Херсонської областей і північну частину Кримської. Цей район також ще мало вивчений, хоч досліджувати його почали ще перед Другою світовою війною.

Велику кількість природного горючого українського газу російська окупаційна влада спеціальними газопроводами забирає з України в Росію, Білорусію, Польщу, Чехо-Словаччину, не даючи українцям за це нічого.

МЕТАЛЕВІ (РУДНІ) КОРИСНІ КОПАЛИНИ

В Україні є поклади залізної, манганової та титанієвої руд, які мають світове значення. Україна має все для виробництва чорних металів.

Залізна руда. Серед корисних металевих копалин України головна роля належить залізній руді. З неї витоплюють чавун — основу важкої промисловости і всього народнього господарства. Україна за кількістю розвіданих залізних руд займає перше місце в СРСР і одне з перших у світі.

В Україні є три залізнорудні басейни: Криворізький, Кременчуцький і Керченський.

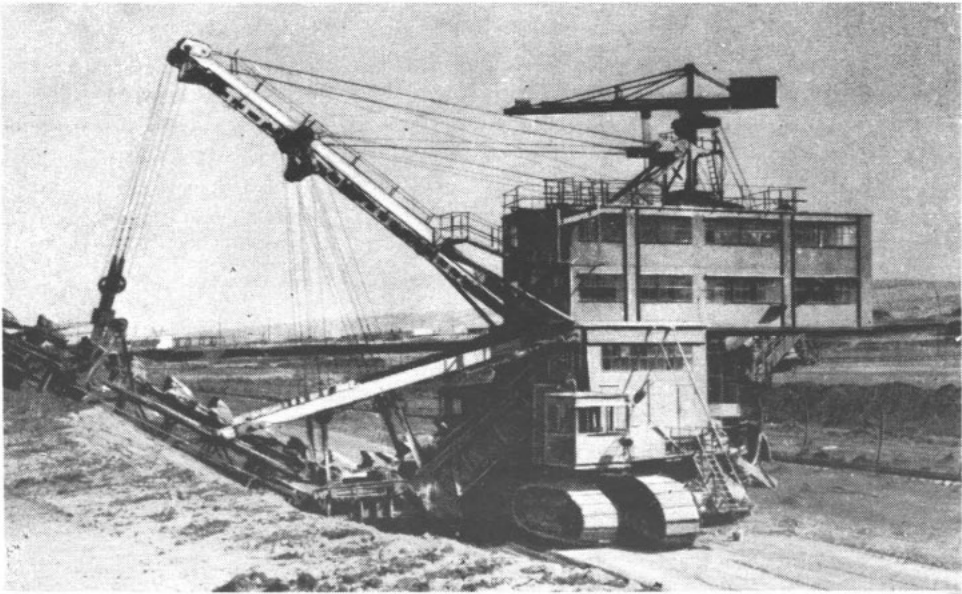
Криворізький залізорудний басейн є найбільшим в Україні і в усьому СРСР. Запаси руди тут перевищують 20 мільярдів тонн. Басейн розташований на Правобережжі в межах Дніпропетровської області.

Залізні руди Криворіжчини — це в основному червоний залізняк, що містить у собі до 70% заліза. Зустрічається також і бурий залізняк. Тут є також великі поклади залізистих кварцитів, які збагачують (очищують від усяких домішок, зокрема породи), а потім з успіхом використовують у металургії.

По кількості руди та її якості Криворізький басейн — один з найкращих у світі. Крім того, він дуже вигідно розташований — недалеко від Донбасу (450 км.), та ще ближче від марганцевих руд Нікополя, що утворює дуже вигідні економічні умови для розвитку металургії.

Криворізький басейн тягнеться вузькою смугою з південного заходу на північний схід уздовж рік Інгульця, Саксагані та Жовтої. У річищах рік, особливо Інгульця, руда часто виходить на поверхню. Тоді здається, що стрімкі стіни річищ складені з червоного каменю. Вода в річках теж видається червоною.

На схід і на південний схід від Кривого Рогу є магнетні аномалії, які свідчать про наявність тут промислових (таких, які доцільно розробляти) покладів руд. Недавно в Запорізькій області виявлено Білозерське залізорудне родовище промислового значення; недалеко від Нікополя виявлено Чортомлицько-Верховецьку, Славгородську, Орехово-Павлоградську та інші магнетні аномалії.

Видобування залізної руди відкритим способом у Керченському басейні.

Кременчуцький залізорудний басейн розташований на Лівобережжі, на північ від Криворізького басейну. Рудоносна смуга тут простяглася вздовж р. Псла від його гирла вверх майже на 60 км. Загальні запаси цього басейну становлять близько 1.4 мільярда тонн. Руда високої якості; переважають тут залістисті кварцити та магнетит.

Це новий басейн, він тепер тільки освоюється.

Керченський залізорудний басейн розташований у східній частині Кримської області, на Керченському півострові. Це один з найбільших в Україні залізорудних басейнів. Запаси руди в ньому перевищують 2 мільярди тонн. Руди тут переважно складаються із бурих залізняків. Заліза в рудах менше, ніж у криворізьких — від 33% до 42%. Лише інколи трапляється руда з 50% заліза.

Руда Керченського басейну залягає близько до поверхні і її видобувають відкритим способом — у кар'єрах, а не в шахтах.

Якість керченської залізної руди знижує значний вміст у ній фосфору (від 0.4 до 1.6%), а також і мишаку. Зате в цій руді є цінні домішки мангану та ванадію.

Керченську руду легко транспортується морським шляхом до таких міст як Маріюпіль тощо.

Манганова руда. Україна дуже багата на поклади манганової руди. Манган дуже важливий метал, який вживається для виготовлення найвищих сортів сталі. За кількістю манганових руд Україна займає друге місце в СРСР (перше належить Грузії) і одне з найперших у світі.

Найважливішим мангановим басейном в Україні є **Никопільський басейн**, розташований у південній частині Дніпропетровської області. Площа його — понад 520 кв. км.

Руда Никопільського басейну дуже високої якості і складається з окису мангану. Чистого металу в цій руді — 33 — 48%. Руда залягає близько від поверхні, не глибше 80 метрів, шарами або лінзами серед глинистих порід. Потужність рудних шарів: 1.5 — 5 м.

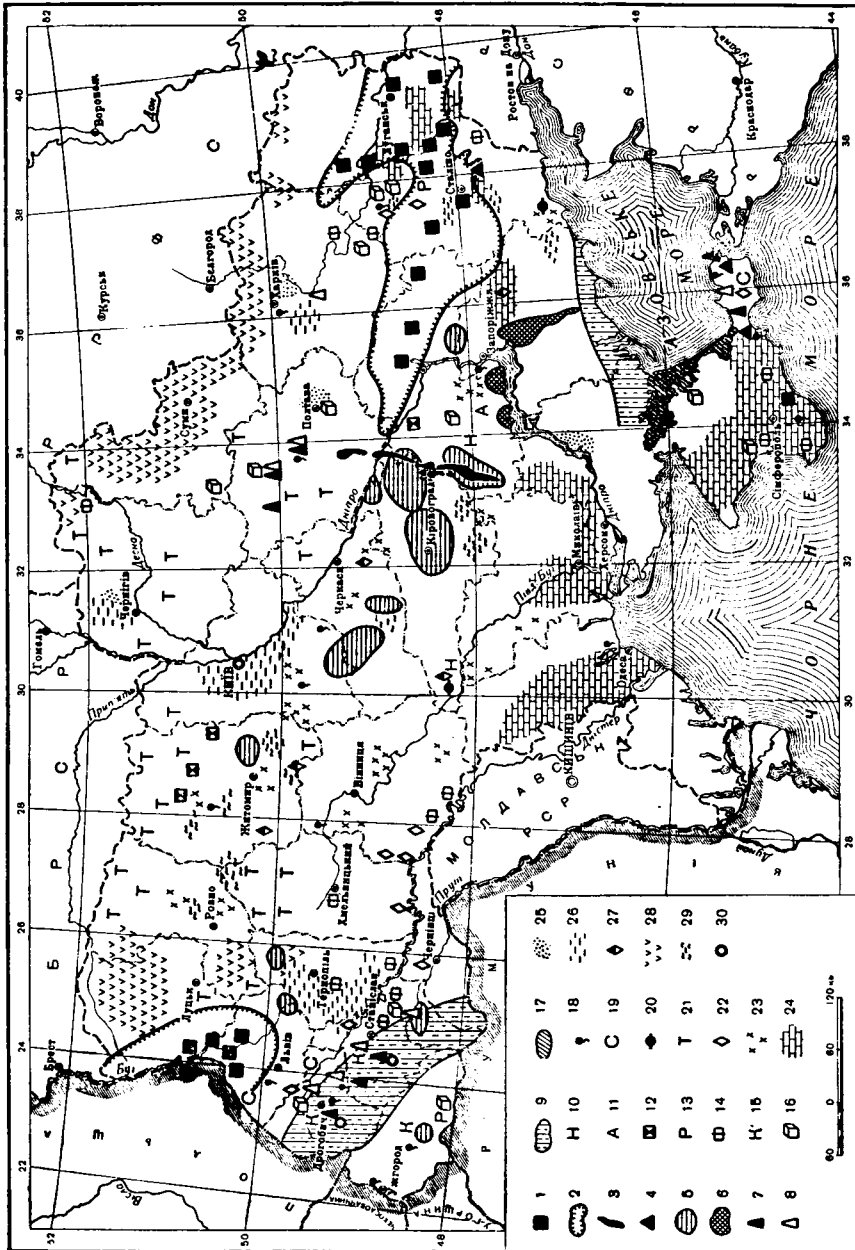
В останні роки на Лівобережжі у Запорізькій області відкрито новий, **Великотокмацький манганорудний басейн**. Кількістю і якістю руди він не поступається Никопільському.

Є в Україні ще кілька менших манганових родовищ: **Лабинське** (ня Кубанщині), **Хощеватське** (на Поділлі, коло Гайсина), в Карпатах між початками Білого й Чорного Черемоша та інші.

КОЛЬОРОВІ МЕТАЛИ

Запаси руд кольорових металів в Україні не дуже великі. Тому Україна мусить довозити кольорові метали. Все ж таки є цілий ряд кольорових металів, яких в Україні не тільки вистачає для власного вжитку, а їх ще й вивозять.

Титан. Титан має величезне значення в розвитку якісної ме-

Пояснення до умовних знаків цієї карти див. на стор. 95.

талюргії, хемічної та інших галузей промисловости. Титан тугоплавний, некорозійний, має малу питому вагу, високу міцність, особливо у сплавах.

В Україні відкрито кілька родовищ титанової руди. Українська титанова руда багата на метал або легко збагачується. Залягає вона в розсипах.

Найбільшим родовищем титанової руди в Україні є **С а м о т к а н с ь к е** (у Дніпропетровській області). Третина руди цього родовища є рUTILOM, що є найкращою титановою сировиною. Решта — ільменіт та інші мінерали.

Другим районом покладів титанової руди є басейн р. Ірші (Ірша), притоки Тетерева (в Житомирській області). Руда тут переважно ільменітова.

Живе срібло. Живе срібло (ртуть) добувається з кіноварі (живосрібна руда). Найбільшим родовищем кіноварі в Україні є Микитівське. Це одне з більших родовищ кіноварі не тільки в Україні, а в усьому СРСР.

Недавно відкрито нове живосрібне родовище в Закарпатській області.

Нікель. Нікель дуже важливий метал. Він використовується для виробництва спеціальних сталей, що йдуть на виріб хемічних апаратів, медичних інструментів, для покриття чорних металів тощо.

Досі Україна довозила нікель з інших країн. Лише в останні роки геологи відкрили кілька родовищ нікельової руди. Найбільшим серед них є **П о б у з ь к е** (у Кіровоградській області) та **П р и д н і п р о в с ь к е** (у Дніпропетровській області).

Магній. Україна має невичерпні запаси сировини для виробництва металевого магнію, який добувають з розчинів солей Сиваша, приморських лиманів та озер.

В Україні є також невеликі родовища поліметалів, що містять у своєму складі *свинець, цинк, мідь, срібло і золото*. Є також і мідна руда. Є вони в Донецькому басейні, на Кубанщині, на Закарпатті та в інших областях. Ці родовища не мають промислового значення, себто металів з них не добувають (через малу кількість), а як і добувають, то принагідно — одночасно з добуванням інших металів.

НЕМЕТАЛЕВІ (НЕРУДНІ) КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Надра України дуже багаті на нерудні копалини, які широко використовується в народньому господарстві. З них найважливішими є: мінеральна сировина для металургічної, хемічної, порцеляно-фаянсової промисловости, для виробу будівельних матеріалів, підземні мінеральні води, лікувальні грязі тощо.

Солі. Сіль — дуже важлива сировина для хемічної промисловости. Вона також іде на споживання і для побутових потреб людности. Україна дуже багата на поклади різних солей: кухонної (кам'яної й виварної), калійної, магнезійної, глауберової та інших.

Найбільшим родовищем кухонної соли в Україні є **Артемівсько - Слов'янське** (Донбас). Потужність соляного шару тут становить від 40 до 70 м. Кам'яна сіль головним чином залягає тут у районі м. Артемівського, а виварна — в районі м. Слов'янського. В соляних озерах коло Слов'янського є природні соляні розсоли. Майже вся содова промисловість України використовує слов'янську соляну ропу.

Дуже багато самоосадної соли в Кримській області: в **Сиваші**, в озерах **Перекопу**, **Євпаторії** тощо. У цих озерах видобувають також глауберову сіль, хлористий магній, бром.

Багато соли є в **Передкарпатті** (**Солотвин**, **Дрогобич**) і в **Закарпатті** (**Солотвина**). Тут є родовища кухонної й калійної солей. Великі поклади соли є також у **Калуші** (Станіславівська область)⁴ та в **Стебнику** (Львівська область).

Значні запаси соли виявлено також у соляних куполах **Сумської** та **Полтавської** областей.

Фосфорити. Родовища цієї корисної копалини розкидані по всій Україні. Проте запаси їх невеликі. З фосфоритів виробляють мінеральні добрива та фосфорну кислоту. Найголовніші фосфорні райони: **Придністрянський**, що простягається вздовж Дністра і нижніх течій його приток, **Донецький**, що займає південну частину Харківської і північну частину Донецької областей, **Деснянський**, що розташований у водозборі р. Десни і займає середню частину Чернігівської і північний захід Сумської областей.

В останні роки відкрито **Стремигородське** титано-апатитове родовище (Житомирська область).

Озокерит (земний віск) широко використовується в електротехнічній (для ізоляційного матеріялу), хемічній, текстильній промисловості, в медицині тощо. Найбільші родовища земного воску є у **Львівській** (**Борислав**) і **Станіславівській** (**Старуня**) областях України. Це єдині родовища озокериту в цілій Європі.

Самородна сірка — цінна хемічна сировина. Нею очищають нафту, використовують її в паперовій, сірниковій, хемічній промисловості тощо. Найбільші її поклади є у **Львівській** області — **Роздольське** та **Яворівське** родовища.

Мінеральна сировина для виробництва фарб є в Україні у цілком достатній кількості: сурик і мумія в Криворізькому районі, вохра й мумія на Побужжі, вохра і умбра — в Житомирській, Чернігівській та Харківській областях і в Добасі.

Графіт. Графіт використовують у металургійній (тиглі), електричній, атомовій, машинобудівній та в інших галузях промисловости. Поклади графіту в Україні не дуже великі. Найбільше його в Кіровоградській (Завальське родовище), Дніпропетровській, Донецькій та Одеській областях.

Каолін. Каоліну в Україні дуже багато і він тут дуже високої якості. Український каолін має світове значення. Каолін використовується в хемічній, порцеляно-фаянсовій, паперовій та гумовій промисловості.

В Україні налічується понад тисячу каолінових родовищ. Найважливіші з них: Глуховецьке (Вінницька область), Просянське (Дніпропетровська область), Пологівське (Запорізька область).

Вапняки є незамінною сировиною в металургії. Вони входять до складу шихти (руда, паливо, вапняк) в доменних печах. Крім того, вапняки використовуються у будівництві і в цукровій промисловості (відбілювач цукру).

Запаси вапняків в Україні величезні, якість їх висока. Найбільше вапняків є в Донбасі і в Кримській області та причорноморських областях, у Придніпров'ї та в західних областях України.

Кварцити. Найбільше родовище кварцитів в Україні є в Житомирській області. Кварцити використовуються для виробу динасу (вогнетривкої цегли), що потрібний в металургійній промисловості України.

Вогнетривкі глини використовують для виробу вогнетривких матеріалів для металургійної промисловости. В Україні дуже багато вогнетривких глин (Україна займає перше місце у всьому СРСР). Найголовнішим родовищем вогнетривких глин в Україні є Часово-Ярське (Донбас). У ньому зосереджено дві третини всіх запасів цієї мінеральної сировини.

Мергелі. Основною сировиною для виробництва цементу є цементні мергелі. Величезні поклади їх залягають у багатьох областях України: Донецькій (Амвросіївка), Чернігівській, Київській, Дніпропетровській, Харківській, Львівській, Роменській, Кримській та інших областях.

Крейда. Основні поклади крейди є в Сумській та Чернігівській областях (по р. Десні), в Луганській та Харківській областях (по р. Дінцю), а також у Київській, Черкаській та в західних областях України.

Трепел — будівельний матеріал, який використовують для виробу тепло-звукоізоляційного картону, в цементній, металургійній, фарбовій та нафтоперегінній промисловості. Основні поклади трепелу розташовані по лівих притоках Дністра та в Донецькій і Луганській областях.

БУДІВЕЛЬНЕ ТА ОЗДОБЛЮВАЛЬНЕ КАМІННЯ

Завдяки різноманітній геологічній історії в Україні є різне будівельне та оздоблювальне каміння: *гранодіорит* (Гніванське родовище у Вінницькій області), *граніт* (Житомирська, Хмельницька, Рівенська та інші області), *діорит* (у Кримських горах), *базальт* (Рівенщина, Донбас, Карпати). Багато будівельного матеріалу є в Передкарпатті та в Закарпатті.

Мармур, що є цінним оздоблювальним каменем, є в Закарпатській, Кримській, Дніпропетровській, Житомирській, Одеській та Станіславівській областях.

Лябрадорит, що є цінним оздоблювальним каменем, є в Житомирській, Київській, Черкаській, Запорізькій та Кіровоградській областях.

Пісковики є по всій Україні, але найкращі з них в Придністров'ї, а також у Київській, Черкаській, Кіровоградській, Сумській, Донецькій, Луганській та Кримській областях.

ДОРОГОЦІННІ КАМЕНІ

Дорогоцінні камені в Україні є такі: *топаз*, *моріон*, *гірський криштал*, *агат*, *опал*, *талкедон*, *гранат*, *турмалін*, *лябрадор* та інші. Основним районом їх поширення є Володарсько-Волинський (Житомирська область). Є вони також у Криво-ріжжі та на Приозівській височині.

Поклади дорогоцінного каміння в Україні ще дуже мало досліджені.

МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ ТА ЛІКУВАЛЬНІ ГРЯЗІ

Україна віддавна славиться своїми лікувальними грязями, лиманами, джерелами радіоактивних та мінеральних вод.

Джерела мінеральних вод є в Закарпатті (*Поляна*, *Свалєва* та інші), на Передкарпатті (*Трускавець*, *Моршин*, *Підлюте*, *Яремче*, *Ворохта* та інші), в Донбасі (*Слов'янське*), в Полтавській (*Миргород*), Київській (*Миронівка*, *Київ*, *Умань*), Харківській (*Березівка*, *Харків*), Вінницькій (*Хмільник*), Кримській (*Феодосія*) областях, в м. *Житомирі* та *Приозів'ї*.

Тепер майже кожного року відкривають усе нові й нові лікувальні джерела в Україні.

Лікувальні грязі найвідоміші в *Бердянському*, Одесі (*Куяльник*), *Слов'янському*, *озера Криму*, *Сиваш* та *лимани Чорного й Озівського узбережжя*.

Контрольні запитання і вправи:

1. Які корисні копалини є на території України? 2. На які групи вони діляться? Назвіть головні види горючих копалин в Україні та їх родовища. Покажіть їх на карті. 4. Назвіть головні залізородні басейни України. Розкажіть, що ви знаєте про них. Покажіть їх на карті. 5. Назвіть головні манганові родовища в Україні. Покажіть їх на карті, розкажіть, що ви про них знаєте. 6. Назвіть головні нерудні корисні копалини в Україні, покажіть на карті їхнє розташування. 7. Розкажіть про найбільші родовища соли, фосфоритів, бокситів, сірки. 8. Озна-

че на контурній карті головніші родовища нафти, природного горючого газу, озокериту, залізної руди, манганової руди, соли та інших корисних копалин.

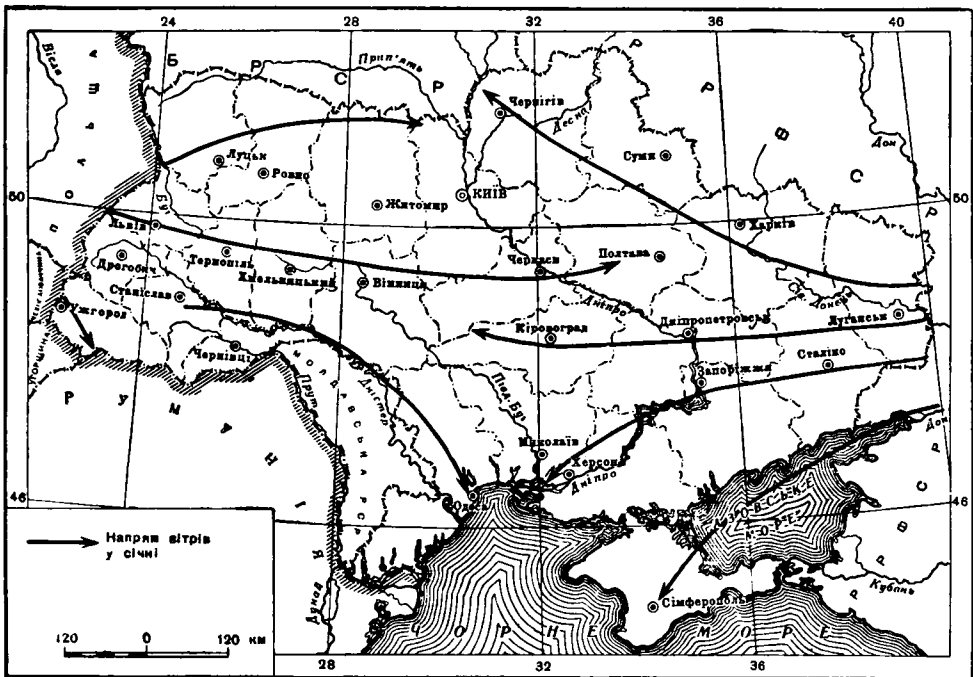
ПІДСОННЯ (КЛІМАТ) УКРАЇНИ

Підсонням або кліматом звемо тривалі ознаки у змінах погоди (температура повітря, опади, вітри, сонячні чи хмарні дні і т. д.), властиві для даного місця на земній кулі.

Підсоння залежить від географічного розташування країни, а саме: віддалення її від рівника (екватора), висоти над рівнем океану (абсолютна висота), віддалі від океану, сусідства з горами, напрямом й сили вітрів, рослинного покриття тощо, тощо.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСОННЯ УКРАЇНИ

Підсоння України помірковане, континентальне. Великий вплив на підсоння України мають північнозахідні теплі й вологі повітряні хвилі, що йдуть з північнозахідної частини Атлантичного океану. Тому підсоння України змінюється не тільки з півночі на південь, а й з північного заходу, де теплі вологі маси повітря мають найбільший вплив, на південний схід, де вони поступово ослаблюються і стають сухішими. У цьому напрямі зростає й континентальність українського підсоння. (Континентальне підсоння — сухе, з різкими коливаннями температури).

Основні напрями вітрів узимку (січень).

Другим важливим кліматотворним чинником на території України є смуга високого тиску, яка проходить по лінії — Кіровоград — Кишинів — Полтава — Харків і ділить Україну на дві частини. На північ від цієї лінії в холодну пору року переважають західні й південнозахідні вітри, а на південь — східні й південносхідні. В теплу ж пору року по всій Україні переважають західні та північнозахідні вітри. У Карпатах та Кримських горах і поблизу них панують місцеві вітри.

На підсоння України дуже впливають повітряні маси, що йдуть з середини материка Євразії, а також з Арктики. Ці вітри надають українському кліматові континентальности, а арктичні маси повітря знижують температуру.

Не абияке значення має також рельєф і висота місцевости над рівнем океану. Західня частина України, особливо гірська, має влітку нижчу температуру, ніж східня, хоч вони розташовані на однаковій широті. Тут випадає й більше атмосферних опадів.

ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ

Середньорічна температура повітря в Україні коливається від $+5.5^{\circ}$ $+7^{\circ}$ на півночі до $+11^{\circ}$ $+13^{\circ}$ на півдні. (Висоту температури подаємо за Цельсієм).

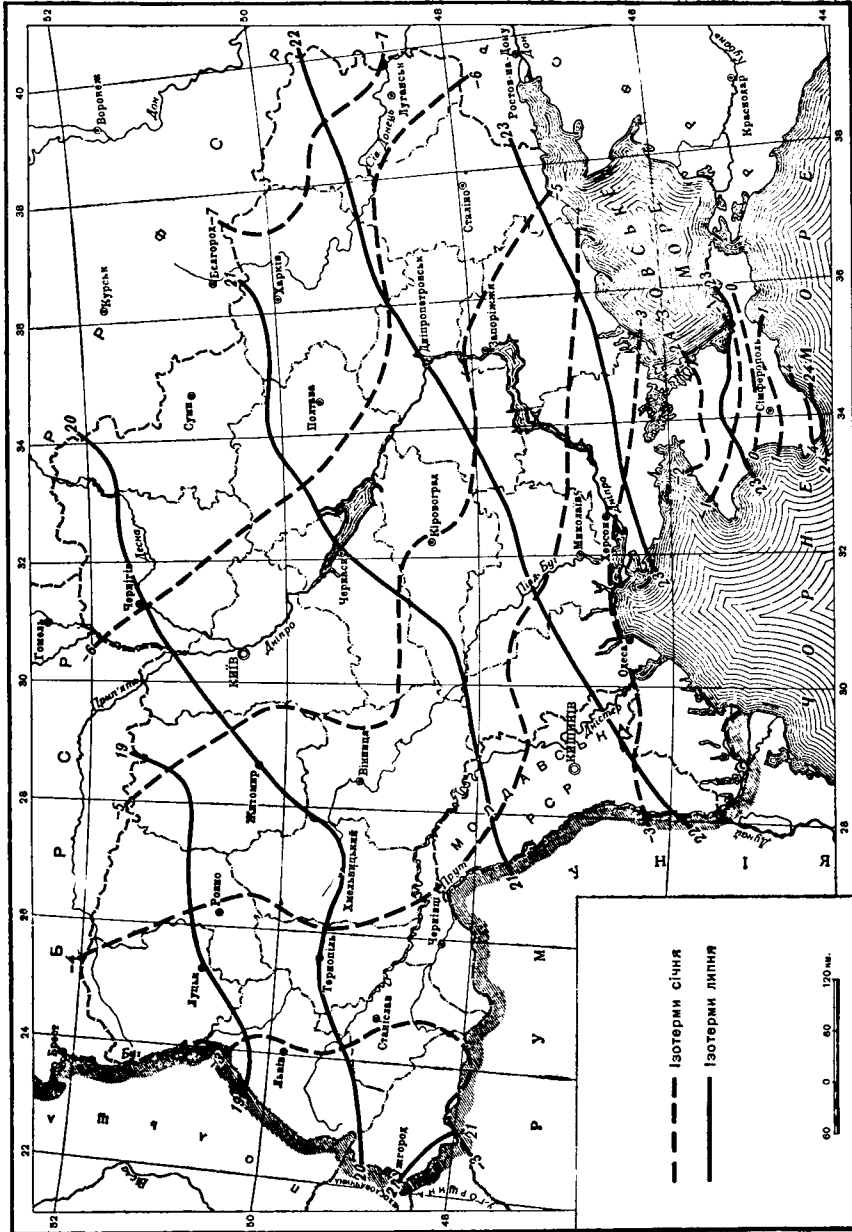
Найхолодніший місяць — січень, найтепліший — липень. Температура в окремі роки дуже відхиляється від середньої норми. Так, у Луганській області відзначено найнижчу температуру січня -42° , а в Черкаській -41° . Найвищу температуру повітря зареєстровано в степових областях України $+40^{\circ}$.

ІЗОТЕРМИ РОКУ

Ізотерма — слово, складене з двох грецьких слів: ізос — рівний, терме — теплота. Отже, ізотерма — лінія, що з'єднує на географічній карті точки земної поверхні з однаковою середньою температурою певного періоду часу (місяця, року).

Територія України лежить між зимовими ізотермами $+4^{\circ}$ на крайньому півдні і -7° на крайньому сході. На крайньому заході України проходить ізотерма -3° . Вона починається від того місця, де р. Буг виходить до державного кордону з Польщею, іде на південь майже в меридіальному напрямі аж до державного кордону з Румунією і вздовж нього звертає на захід, в Угорщину. Ізотерма -7° в межах України починається на схід від Харкова, іде в південносхідному напрямі і на схід від Луганська виходить у межі Росії.

У передгір'ї Кримських гір проходить січнева ізотерма 0° . На південному узбережжі Криму проходить січнева ізотерма $+4^{\circ}$. Вона, як і ізотерма 0° , має широтний напрям. Зумовлене це простяганням Кримських гір. Крайніми літніми ізотермами на території України є $+19^{\circ}$ на північному заході і $+24^{\circ}$ на південному узбережжі Кримського півострова. Ізотерма $+19^{\circ}$ починається біля державного кордону на північний захід від м. Львова, іде в північносхідному напрямі і поблизу Овруча (Житомирська область) виходить поза межі Білорусії. Ізотерма $+24^{\circ}$ проходить у тому ж північносхідному напрямі, проходячи південною частиною Кримського півострова.

Схематична карта середніх січневих і липневих температур.

ОПАДИ

Кількість атмосферних опадів на території України зменшується в міру просування на схід і південний схід, себто в міру віддалення від Атлантийського океану. Західня частина України одержує найбільше опадів, крайній південь і південний схід — мало. Ці райони відчувають їх недостатку. Найбільше опадів бу-

ває в Карпатах та Кримських горах (до 1.000 — 1.200 міліметрів), а на Причорноморській низовині найменше — до 400 мм.

Найбільше опадів в Україні — 1.558 мм. за рік — буває в селі Міжгір'ї Закарпатської області. Найменше — на мисі Мега-ном, що розташований у середній частині південного узбережжя Кримського півострова, — 248 мм.; стільки ж випадає в південній частині Дніпровського лиману в межах Одеської області.

РІЧНИЙ РОЗПОДІЛ ОПАДІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Назва району:	Середня кількість опадів за рік у мм.
Карпати	1.200 — 1.000
Передкарпаття і Закарпаття	800 — 600
Полісся	590 — 470
Лісостеп	550 — 500
Донецький кряж	510 — 450
Степ	470 — 400
Причорномор'я та Приозів'я	400 — 300
Кримські гори	1.000 — 800
Південний берег Криму	600 — 450

Такий розподіл опадів зумовлений рельєфом, смугою високого атмосферичного тиску і напрямом повітряних течій. Области, розташовані на височинах мають більше опадів, ніж низовинні. Найменше опадів буває на Причорноморській і Північно-Кримській низовинах. Вплив сухих вітрів, що дмуть з Азії, тут такий великий, що його навіть не може пом'якшити безпосередня близькість моря. Найбільше опадів у Карпатах та Кримських горах, що спричинюється піднятістю рельєфу і в зв'язку з цим найбільшою скупченістю вологи і перетворенням водяної пари у воду.

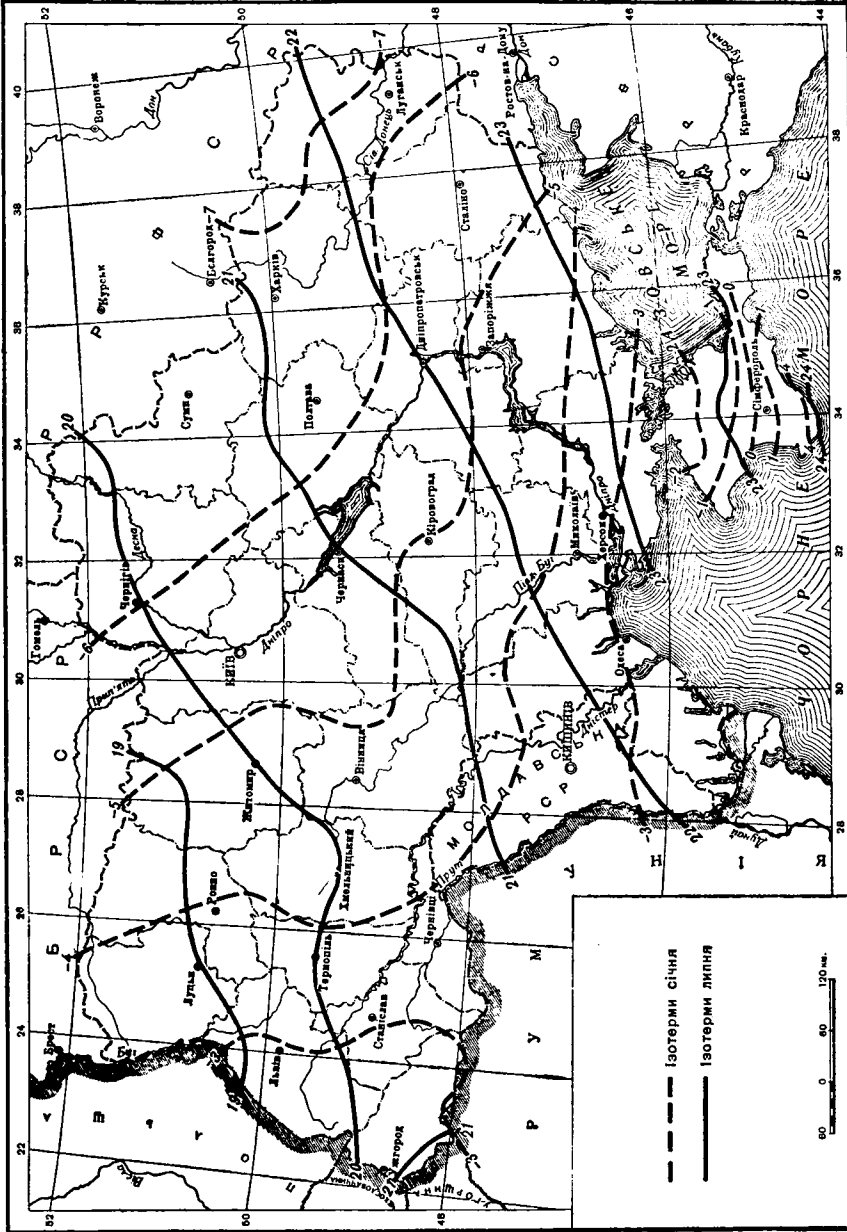
Абсолютна кількість опадів ще не дає підстави судити про достаток вологи на тій чи іншій території. Кількість опадів завжди треба пов'язувати з температурою, себто ураховувати швидкість випаровування води. Чим вища температура, тим швидше випаровується вода. Отже, на півдні України випаровується води більше, ніж надходить у вигляді опадів, тому повітря тут завжди сухе. На північному заході — навпаки.

Для сільського господарства велике значення має інтенсивність атмосферичних опадів, тобто кількість води, яка випадає за одну хвилину. Чим менший, але довший дощ, тим більше води просочиться в землю.

Під час зливи вода не встигає просочитись у ґрунт і стікає в долини, розмиваючи ґрунт і зносячи родючі його частки в долини та ріки, а також знищуючи рослини. Це дуже шкодить сільському господарству. Найбільше злив буває в західній частині України.

КЛІМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ Й ПОРИ РОКУ

Залежно від рельєфу, розподілу панівних вітрів, температури, опадів тощо клімат України ділять на такі групи кліматичних районів: 1. Полісся, 2. Лісостеп, 3. Степ, 4. Приморська

Схематична карта середніх січневих і липневих температур.

ОПАДИ

Кількість атмосферних опадів на території України зменшується в міру просування на схід і південний схід, себто в міру віддалення від Атлантичного океану. Західня частина України одержує найбільше опадів, крайній південь і південний схід — мало. Ці райони відчувають їх недостатку. Найбільше опадів бу-

Характерною ознакою підсоння України є чітко виявлені пори року і різкі переходи від одної пори року до наступної.

Зима в Україні не сувора (за винятком окремих років). Часто бувають відлиги. Триває вона не більше чотирьох місяців, а в Закарпатті й на півдні України — до трьох місяців і навіть менше (в Криму). Суворість зими зростає в напрямі на північ і північний схід.

Настає зима в кінці листопада чи на початку грудня. Перші заморозки можуть бути вже в жовтні. Закінчується зима вже в березні, хоч останні заморозки можуть бути ще й у травні.

Сніг починає падати наприкінці жовтня і, частіше, в листопаді. Тривалий сніговий покрив утворюється на півночі наприкінці листопада, а на півдні — в грудні. За зиму сніг кілька разів сходить і лягає знову. Зими, коли сніг лежить 3 — 4 місяці, бувають дуже рідко.

Західня частина України, на яку найбільше впливають теплі вітри з Атлантийського океану, має лагідну зиму, дні переважно хмарні, часто бувають відлиги. У центральній і північносхідній Україні, яка перебуває під впливом східних і північносхідних вітрів, зима ясна, досить сувора, відлиги бувають рідко. Зима приходить в Україну з північного сходу і найпізніше захоплює Крим.

Весна в Україні, за винятком північнозахідньої частини, дружна. Найранше вона настає на південному заході України і відси швидко просувається на північний схід.

Весною вся Україна вкривається цвітом: цвітуть різні лісові та степові квіти, сади та садові квіти. Буйна, розкішна зелень, особливо в лісостепу та степу, вкриває всю землю. Світить тепле весняне сонце, співають пташки, гудуть бджоли та інші комахи. Закінчується весна в Україні цвітінням білої акації.

Літо в Україні тепле. У північнозахідній частині її воно помірне. Далі на схід і на південний схід температура зростає, хмарність зменшується, літо стає жаркішим.

Влітку в Україні, особливо в її південній та південносхідній частинах, бувають суховії та посухи, які інколи завдають великі шкоди сільському господарству. Щоб запобігти посухам, створюють водосховища, ставки, проводять штучне зрошення, насаджують полезахисні лісові смуги, виводять посухостійкі сорти сільсько-господарських культур тощо.

Осінь в Україні тепла й довга, з ясними тихими днями та прохолодними ночами. Починається осінь у вересні, коли вже зібрані хліба, сіється озимина. У садах досягають яблука, груші, сливи; виноградні лози вгинаються під важкими гронами прозорих ягід; на баштанах досягають кавуни та дині; гарбузи виріваються під теплим ще сонцем; у лісах появляються різні

гриби; на левадах та луках косять отави. Восени широкі лани української землі вкриваються врунами озимих хлібів: на півдні — пшениці, а на півночі — жита. Повітря восени в Україні чисте й прозоре, небо високе.

Аж під кінець осені починається негода. Надходять важкі осінні хмари, ідуть обложні дощі, особливо на півночі та заході. Починаються заморозки. Так осінь непомітно переходить у зиму.

Окремий кліматичний район становить *Південний берег Криму*. Зима тут м'яка, з додатними температурами й дощами замість снігу: сніг падає рідко і швидко тоне, літо сухе й гаряче, триває воно майже півроку, а чотири місяці температура стоїть вища від $+20^{\circ}$. Опадів тут буває 450 — 600 мм. на рік. Найбільше опадів від жовтня до березня. Підсоння на південному березі Криму середземноморське, але трохи холодніше й вологіше.

Окремо також треба поставити підсоння Карпат та Кримських гір. Підсоння Карпат гірське й залежить від висоти місцевості над рівнем океану: зима тут триває до 5 місяців, весна холодна, літо тепле, осінь довга, погожа. Опадів багато. Найбільше їх у червні й липні, найменше — в січні й лютому. Сніговий покрив стійкий, сягає висоти кількох метрів і сходить у долинах при кінці квітня, а високо в горах — у середині літа.

Підсоння Кримських гір різняться від підсоння Карпат, бо Кримські гори менші висотою та територією. Кількість опадів у передгір'ях коливається між 600 мм. на заході і 450 мм. на сході, а на Яйлі — від 1.000 мм. на заході до 500 мм. на сході. Яйла — єдина область у Криму, де річна кількість опадів перевищує їх випаровування. Це головний збірник вологи, що живить водою весь Кримський півострів.

ЗНАЧЕННЯ ПІДСОННЯ ДЛЯ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА

Підсоння України загально сприятливе для всіх видів народного господарства. Зими не суворі, снігу випадає не дуже багато, вітри невеликі. Виняток роблять лише крайні східні та північносхідні райони, де морози сягають -30° , -35° , снігу випадає мало. Тут часом бувають сильні вітри, які змітають сніг з рівних і підвищених місць у яри та балки, змітаючи часом і родючий шар ґрунту разом з рослинами. Це несприятливо позначається на озимих посівах, садах тощо.

У цих районах зима інколи відбивається й на праці деяких галузей промисловості, а особливо транспорту, бо треба витратити більше палива для ogrівання приміщень, машин тощо, витратити кошти на очищення шляхів.

Літні температури й опади, особливо в час росту, дозрівання та збору сільсько-господарських культур, сприятливі всюди. Незначні винятки бувають лише в окремі роки і то не скрізь.

У теплу пору року (квітень — жовтень) в Україні випадає вдвічі-тричі більше опадів, ніж у холодну. Виняток становлять лише Карпати та Кримські гори, де буває навпаки.

У південних степових районах літом буває багато тепла, безхмарних сонячних днів, рельєф тут рівний, родючі чорноземні ґрунти. Однак, через недостачу опадів та інших джерел вологи, через сухоту, бувають посухи, що знижують урожаї. Тому на півдні і в Закарпатті є сприятливі умови для плекання теплолюбних і посухотривалих рослин. Для розвитку рослин-вологолюбів тут треба застосовувати штучне зрошування.

У середній і лісостеповій частині України кліматичні умови дуже сприятливі для вирощування всіх зернових і технічних культур, зокрема цукрових буряків, а також садів та ягідників. Це найбагатша частина України.

На півночі України, де тепла менше, але досить (а часом і надмір) вологи, вирощують рослини вологолюбні й невибагливі до тепла. Тут навпаки: усувають вологу з ґрунту — осушують болота, а потім на їх місці сіють скороспілі гатунки рослин.

Високі сталі врожаї зернових та технічних культур в більшості районів України залежать від нагромадження і збереження в ґрунті вологи за рахунок осінніх та весняних дощів і талої води. Це особливо важливе для південних та східних областей. Тут затримують сніг, насаджують лісові полезахисні смуги, створюють ставки, водосховища, застосовують штучне зрошування.

Контрольні запитання і вправи:

1. Що зветься підсонням (кліматом)? 2. Які чинники впливають на формування клімату України? 3. Простежте на кліматичній карті розподіл опадів на території України. Поясніть причину їх зменшення в напрямі на схід і південний схід. 4. Позначте на контурній карті місця з найвищою та найнижчою температурою і з найбільшою та найменшою кількістю опадів. України? 6. Яких заходів вживають, щоб перешкодити дії сухоту? 7. На яку пору року припадає більше опадів і яке це має значення для сільського господарства? 8. Розкажіть, як впливає підсоння на сільське господарство в степу, лісостепу й на півночі України.

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ВОДИ

До зовнішніх вод України належать Чорне та Озівське моря, що омивають українські землі з півдня. Озівське море можна вважати внутрішнім українським морем, бо воно майже з усіх боків оточене українською територією.

До внутрішніх вод належать ріки, озера, водосховища, ставки, болота та підземні води. І зовнішні і внутрішні води мають величезне значення в народньому господарстві нашої батьківщини.

МОРЯ

З півдня Україну омивають Чорне та Озівське моря, що належать до басейну Атлантийського океану і розташовані в його (басейну) крайній східній частині.

Чорне море

Чорне море омиває українську територію своєю північнозахідною, північною та північносхідною (коло Кубанщини) частинами.

Чорне море має площу — 423 тисячі кв. км. Найбільша його довжина (зі сходу на захід) — 980 км., найбільша ширина (у західній частині) — 530 км., а найменша (між Кримом та Малою Азією) — 270 км. Середня глибина моря 1.271 м., а найбільша відома глибина — 2.245 метрів.

Чорне море, протоками Босфор та Дарданелли, поєднується із Середземним морем. Шлях із Чорного моря в Атлантийський океан лежить через Босфор, Мармурове море, протоку Дарданелли, Егейське та Середземне моря та Гібралтарську протоку; в Індійський океан — через Середземне море та Суецький канал, Червоне море, Баб-ель-Мандебську протоку. Через Чорне море Україна сполучена морськими шляхами з усім світом.

Припливи та відпливи на Чорному морі через його віддаленість від океану — незначні.

Північнозахідня частина Чорного моря неглибока (до 50 м.), але майже не має обмілин та островів, за винятком о. Зміїного та ряду островів, що утворилися в наслідок розмивання узбережних піщаних кіс: Березань, Довгий, Джарилгач та інші.

Ця частина моря дуже важлива для України, бо тут є найбільші порти: Одеса, Херсон, Миколаїв та інші. Уздовж берегів тут розташовані великі відкриті лимани: Дністровський, Бозький, Дніпровський та інші, а також і закриті лимани (ті, що відірвалися від моря): Куяльницький, Хаджибейський, а також і довгі піщані коси, пересипи тощо, утворені річковими та морськими відкладами. Найбільша з них Тендерівська коса.

Узбережжя Чорного моря загально рівнинне, береги мало розчленовані. Між гирлами Дністра та Дніпровським лиманом берег стрімкий, але теж майже не має заток. На схід від Дніпровського лиману аж до Каркінітської затоки берег дуже низький, плоский, з великою кількістю піщаних наносів та кіс, які відокремлюють мілководні затоки: Ягорлицьку, Тендеріївську, Джагарлицьку, Перекопську та інші.

Берег Кримського півострова коло Каркінітської затоки, плоский, мало розчленований, але далі на південь стрімкішає, а в місцях, де до моря підходять відроги Кримських гір, підвищується, стає дуже різноманітним, береги тут стрімкі, скелясті. Далі берег знову стає низьким і плоским, особливо на Керченському півострові. На південному березі Криму є ряд вигідних заток, бухт тощо.

Так само низький і одноманітний берег Чорного моря на Кубанщині. Підви-

щення тут починаються від порту Анапа і далі на південь до дуже важливого порту Новоросійське.

Температура води в Чорному морі 21 — 25° влітку, залежно від широти. При північних берегах вода в Чорному морі дуже охолоджується і замерзає. Але лід стоїть недовго — лише коло місяця. Солоність води невелика — 1.7% — 1.8%, хоч у більшості морів солоність сягає 3.0%. Пояснюється це великим допливом вод з рік. Вода в закритих лиманах солоніша, ніж морська, бо там вона швидше випаровується, а солі залишаються. В лиманах добувають сіль; грязі використовують для лікування.

Чорне море, особливо восени та взимку, дуже бурхливе.

Тваринний склад Чорного моря небагатий. У ньому налічується 881 вид тварин, тоді як у Середземному морі їх є понад 6.000.

У Чорному морі є до 180 видів риб, але промислове значення мають лише бички, скумбрія, кефаль, оселедці, камбала, паламіда, осетер, білуга, стерлядь, ставріда та інші.

Вилон риб в Чорному морі у 5 — 6 разів менший, ніж в Озівському. Обмаль риби пояснюється відсутністю рибних пасовищ і тим, що на глибині від 200 м. вода затруєна сірководнем. Нижче від 200 м. в Чорному морі відсутнє всяке життя.

Дуже багато ловлять дельфінів, з яких добувають товщ та шкіру.

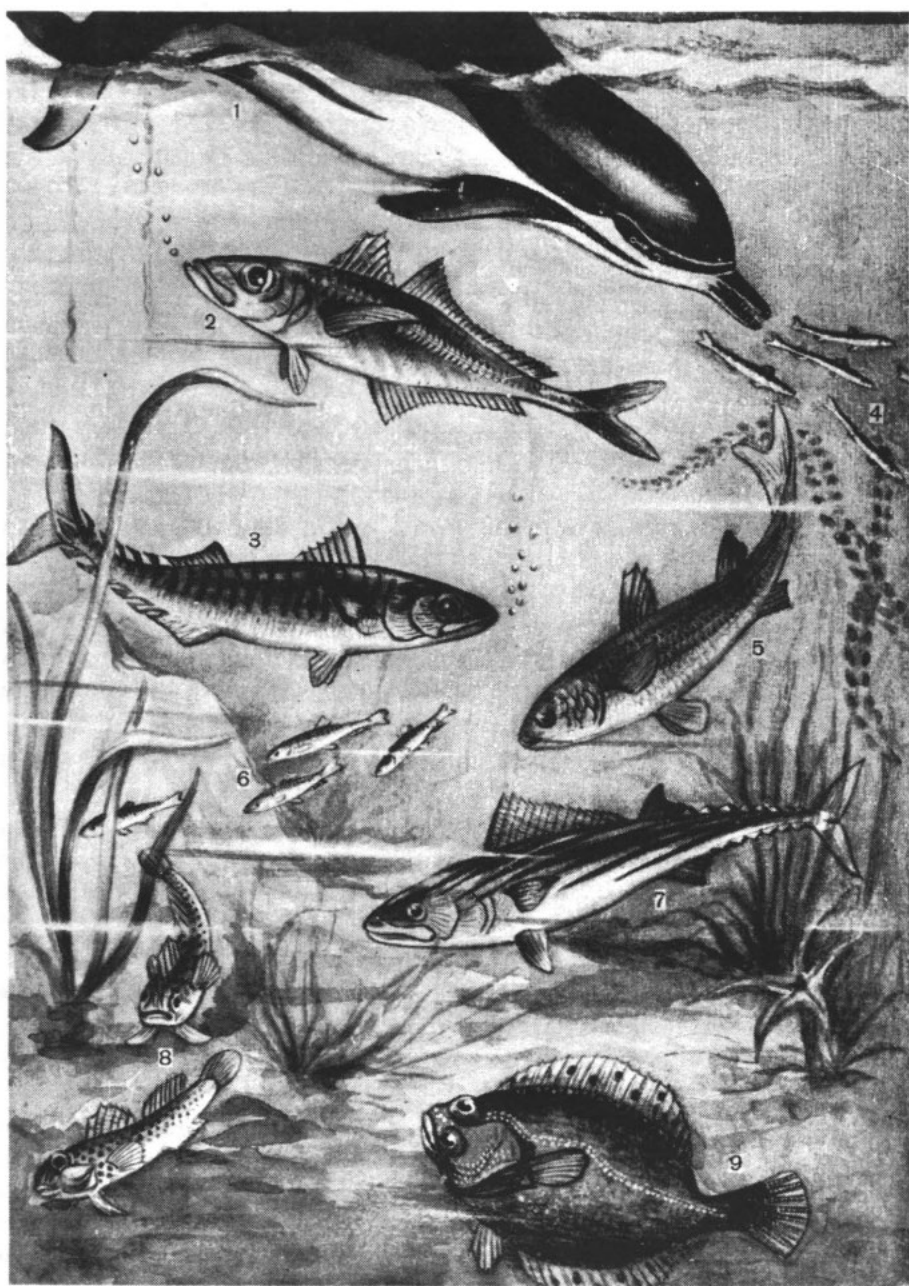
Видів рослин у Чорному морі теж небагато, але деякі з них за своєю кількістю досягають тут виняткових розмірів. Доказом цього є величезне скупчення у північнозахідній мілководній частині моря червоних водоростей — філофори, які займають площу в 10 тисяч кв. км. Це скупчення філофори є дуже доброю сировиною для добування йоду. Воно не поступається скупченню саргасів у Саргасовому морі.

Чорне море в передісторичні часи було частиною великого Понтійського моря, що простягалось від сучасної Чехо-Словаччини аж до Аральського моря. Назва Понт за ним залишилась і в історичні часи. В IX столітті по Христі Чорне море звалось Руським морем, бо наші предки панували на ньому.

Пізніш, за козацьких часів, на Чорному морі теж панували українці: запорожці морем нападали не тільки на Крим, де жили татари, а й на малоазійські турецькі міста. Козаки перепливали море в своїх невеликих чайках, які були озброєні 4 — 5 невеликими гарматами і мали екіпаж з 50 — 70 козаків кожна. У першій чверті 17 століття українські козаки фактично володіли Чорним морем. Це мало велике значення для відвоювання від татар українських степів.

У часи української держави 1917 — 1920 рр. на Чорному морі знову появилися кораблі з українськими прапорами на щоглах. Чорне море знову відіграло важливу роль в обороні України.

Величезне значення Чорне море мало й має в зовнішній торгівлі України: без Чорного моря Україна не мала б морського сполучення зі світом. Крім Одеси, Миколаєва та Херсону,

НАЙХАРАКТЕРНІШІ ПРЕДСТАВНИКИ ТВАРИННОГО СВІТУ
ЧОРНОГО МОРЯ:

1 — дельфін, 2 — ставрида, 3 — скумбрія, 4 — хамса,
5 — кефаль, 6 — тюлька, 7 — пеламіда, 8 — бички, 9 — камбала.

є ще такі порти: Євпаторія, Севастопіль, Ялта, Керч, Феодосія — у Криму, Новоросійське, Анапа — на Кубанщині.

Озівське море

Озівське море — це велика мілководна затока Чорного моря. З Чорним морем воно сполучене Керченською протокою (ширина від 4 до 13 км.). Довжина Озівського моря (від гирла р. Дону до Арабатської Стрілки) — 360 км., а найбільша ширина (від Темрюка на Кубанщині до Білосарайської Коси) — 176 км. Площа Озівського моря 37.6 тисяч кв. км., тобто воно в 11 разів менше від Чорного.

Озівське море дуже мілке — найбільша глибина його дорівнює 13 м. Рівень води зазнає значних коливань, залежно від вітру і припливу річкової води. Інколи вітри відганяють воду від берега, оголюючи дно на сотні й тисячі метрів.

Через мілководдя великі кораблі раніш не могли підходити до берега. Щоб уможливити рух великих кораблів, прорито морські канали до гирла Дону й до порту Жданів (колишній Маріупіль). Особливо важлива морська лінія Керч — Жданів: по ній возять керченську руду, яка забезпечує доменні печі Жданова.

Через Керченську протоку здійснюється залізничне сполучення за допомогою порома. Це забезпечує залізничне сполучення Кубанщини з українським материком.

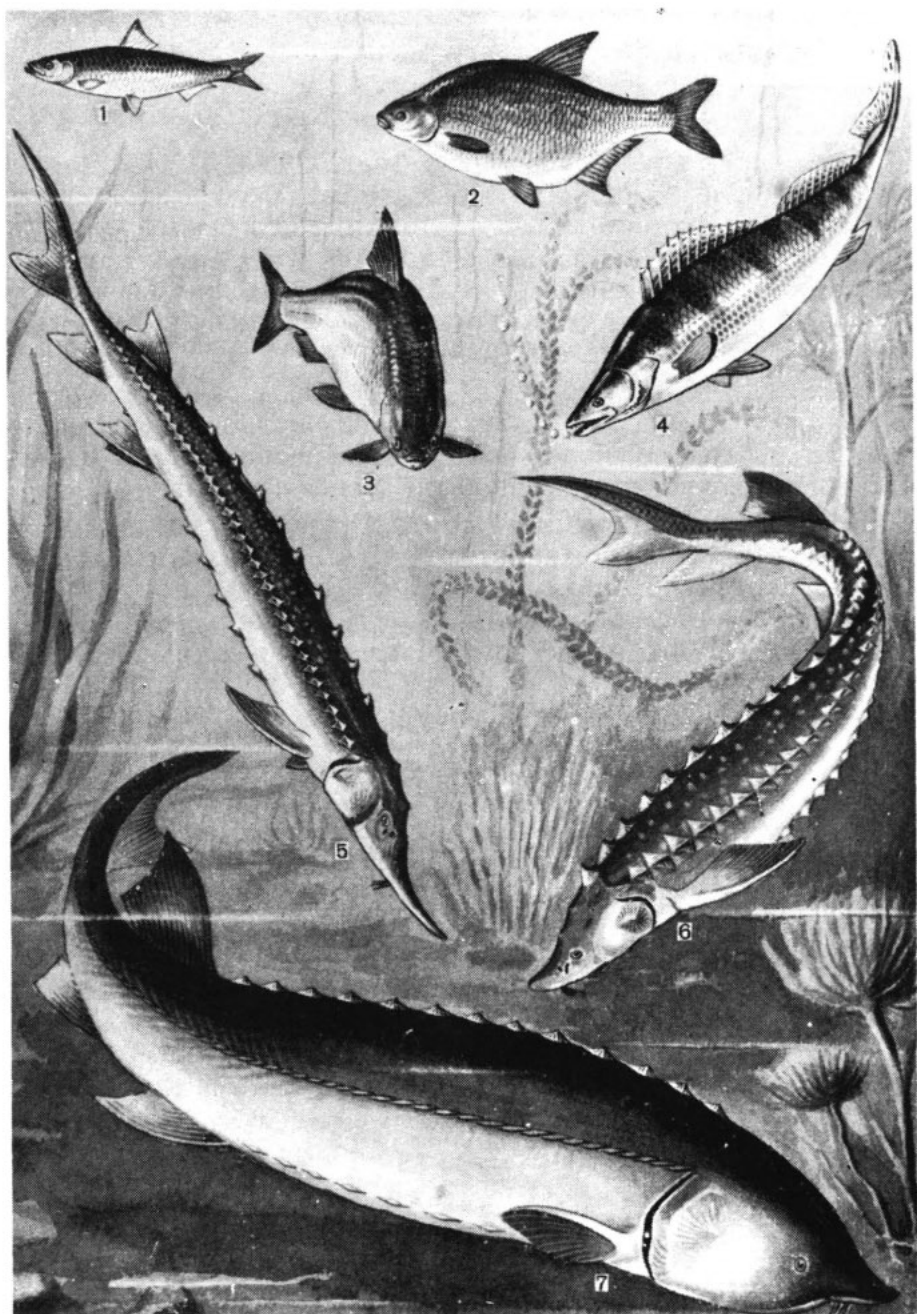
Для узбережжя Озівського моря характерні довгі вузькі піщані коси, що ледве піднімаються над поверхнею води. Ці коси усіяні численними прісноводними озерами. Найбільші коси на Озівському морі є: Федотова (її продовженням є острів Вирючий), Обиточна, Бердянська, Білосарайська, Крива.

На північному заході Озівського моря розташована мілководна затока Сиваш (Гниле море), що утворилася в наслідок опускання північної частини Криму. Сиваш відокремлюється від Озівського моря Арабатською Стрілкою, яка має понад 110 км. довжини. Середня глибина Сиваша коло 1 м. Солоність води в ньому досягає більше 10%, коли загальна солоність Озівського моря біля берегів 0.9%, а в центральній частині 1.2%. У Сиваші добувають багато самосадної кухонної та інших солей.

Температура води в Озівському морі досягає 27 — 30° влітку. Взимку море замерзає майже на три місяці. Коло берегів стоїть нерухома крига, а в центральній частині — плавуча.

Тваринний світ Озівського моря не дуже різноманітний (завдяки малій солоності), але кількістю він більший, ніж у будь-якому морі. В Озівському морі виловлюється до 80 кілограмів риби річно на 1 гектар площі, коли в північній частині Каспійського моря на 1 гектар площі ловлять лише 32 кілограми, а в Північному морі тільки 19.6 кілограма. Головнішими породами риб Озівського моря є: судак (понад 25% вилову), лящ (12.

**НАЙХАРАКТЕРНІШІ ПРЕДСТАВНИКИ ТВАРИННОГО СВІТУ
ОЗІВСЬКОГО МОРЯ:**

**1 — керченський оселедець, 2 — лящ, 3 — тараня, 4 — судак,
5 — севрюга, 6 — осетер, 7 — білуга.**

5%), тюлька й хамса (понад 40% вилову), осетер, севрюга, білуга, оселедці, бички, тараня, камбала, короп, кефаль та інші.

Багаторибність пояснюється мілководністю (весь шар води прогрівається, про-свічується сонцем і перемішується), що утворює добрі умови для органічного життя у воді. Ріки приносять багато органічних і мінеральних речовин. Все це створює умови для розвитку малих морських тварин (планктон), які є поживою для риби.

Стародавні греки звали Озівське море Меотидою, або Меотівським озером. Наші предки звали його Сурозьким морем, а назва Озівське море походить від арабської назви „Бар-ель-Азов”.

На узбережжі Озівського моря є чимало курортів.

Криголам "Скит" серед криги в Озівському морі (січень місяць).

Завдання й контрольні запитання:

1. Що таке зовнішні і внутрішні води? 2. Які моря омивають українську територію? Покажіть їх на фізичній карті України.
3. Якими протоками поєднується Чорне море із Середземним?
4. Покажіть на карті шлях із Чорного моря в Атлантийський та Індійський океан.
5. Які українські порти ви знаєте на Чорному морі? Покажіть їх на карті.
6. Назвіть відкриті й закриті лимани в північнозахідній частині Чорного моря. Покажіть їх на карті.
7. Де й на який час замерзає Чорне море? 8. Чим пояснюється мала кількість тваринних видів у Чорному морі? 9. Які головні види риб Чорного моря мають промислове значення? 10. Якою протокою поєднується Озівське море з Чорним? Покажіть їх на

карті. 11. Чого Озівське море можна вважати внутрішнім українським морем? 12. Яка найбільша глибина Озівського моря і яке це має значення в судноплавстві? 13. Чим пояснюється велика кількість риби і які головні види риб водяться в Озівському морі? 14. Яка головна корабельна лінія на Озівському морі? 15. На який час і як замерзає Озівське море?

РІКИ

Майже всі великі ріки України належать до рік рівнинного типу. Вони течуть у широких долинах, мають повільну течію й великі водозбори (басейни). На весні українські ріки широко розливаються, влітку міліють. Правий берег їх здебільшого крутий, високий, а лівий — низький і пологіший. Це особливо характерно для Дніпра, який обтікає зі сходу Придніпровську височину.

Витоки більшості рік України лежать на рівнинах. Русла рік покручені, на заплавах багато стариць, озер. На більшості рік України у місцях перетину кристалічних порід є пороги. У Карпатах та Кримських горах ріки мають гірський характер. Теж саме і ліві притоки Кубані.

Більшість рік України належить до Чорноморсько-Озівського морського басейну. Тільки невеличка частина їх належить до Балтицького басейну.

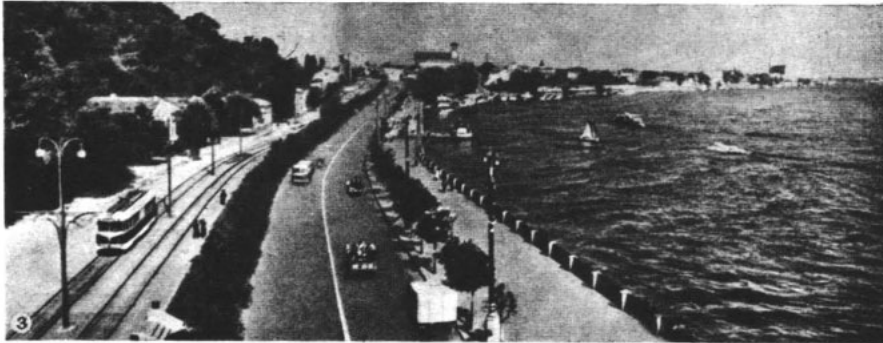
За географічними умовами ріки України ділять на три групи: 1. гірські, 2. ріки розчленованих рівнин і 3. ріки низин Полісся. Найбільше в Україні рік розчленованих рівнин. Сюди належать: Дніпро зі своїми притоками, середня й нижня течії Дністра з притоками, Сіверський Дінець, ріки Приозів'я.

Усі ріки України, за винятком Дунаю, взимку замерзають, але на різний час: лід на них стоїть від кількох днів до трьох місяців.

Дніпро та його притоки

Дніпро найбільша і найважливіша ріка України. Довжина Дніпра 2.285 км., з них в межах України 1.205 км., площа водозбору 503.5 тисяч кв. км. За своєю довжиною Дніпро серед рік Європи поступається тільки перед Дунаєм та Волгою. Ширина Дніпра в межах України від 700 до 1.500 метрів.

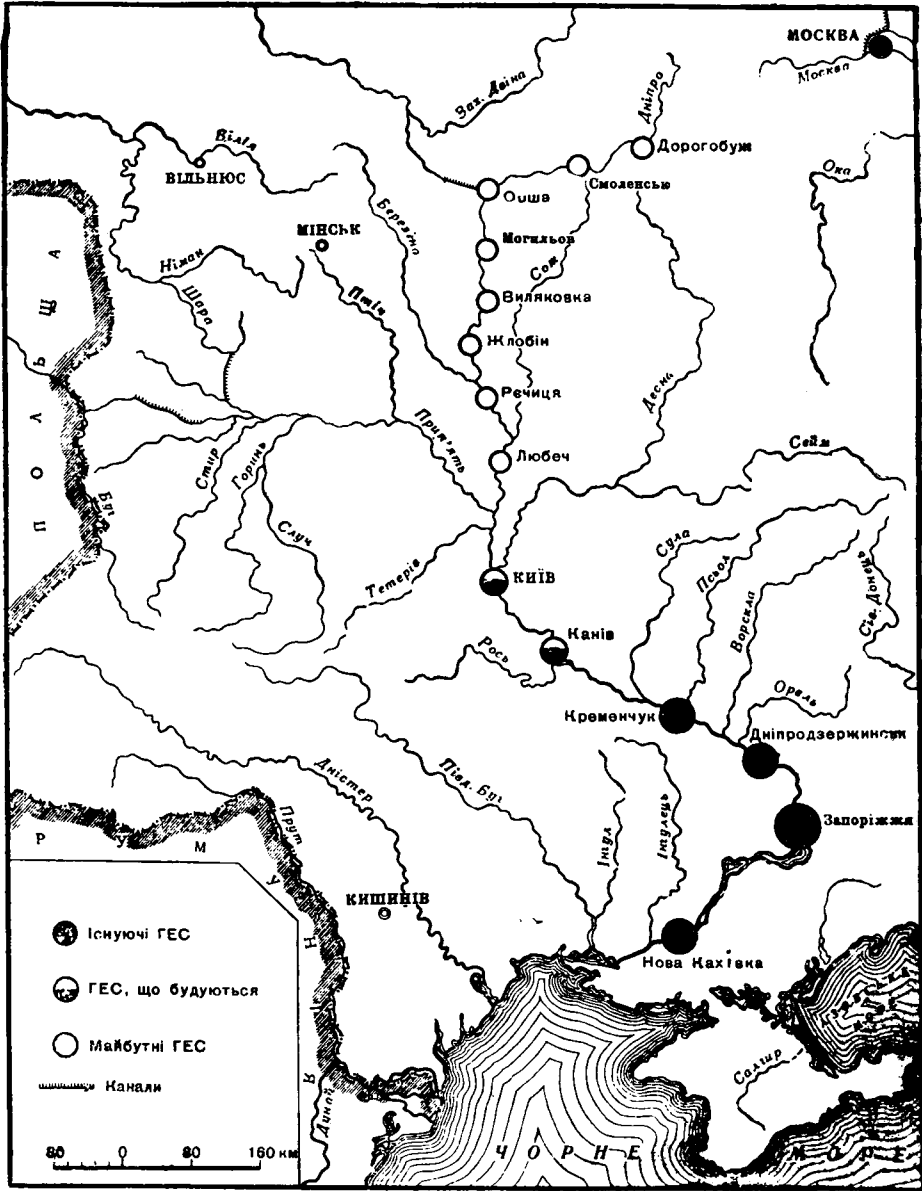
Дніпро бере свій початок на Валдайській височині, в Росії, з невеличкого болітця коло с. Клецово в Смоленській області. З Росії він входить у межі Білорусії. В Білорусії він приймає дві свої перші великі притоки — Березину й Сож (на кордоні з Україною), в Україну входить уже великою рікою. Україні Дніпро належить своїми середньою й нижньою течіями. Впадає в

ДНІПРО: 1. Верхів'я Дніпра. Смоленська область. 2. Дніпро нижче впадіння р. Березини. 3. Дніпро біля Києва. Набережна. 4. Дніпро в районі м. Канева. Пам'ятник на могилі Тараса Шевченка. 5. Яхти на Дніпрі біля Дніпродзержинського. 6. Дніпро в районі острова Хортиця. 7. Дніпровські плавні біля Херсона. 8. У Херсонському порту.

Дніпровський лиман (затока Чорного моря) кількома рукавами, найголовнішим з них є Збурівський. Довжина Дніпровсько-го лиману коло 60 км., а ширина — 20 км.

Разом зі своїми притоками Дніпро зрошує майже половину України, якщо не враховувати Кубанщини та земель на півночі України, які входять тепер у склад Росії. Він тече по широкій долині з невеликим похилом. Річище його дуже покручене, має

Водозбір р. Дніпра та каскад гідроелектростанцій на ньому.

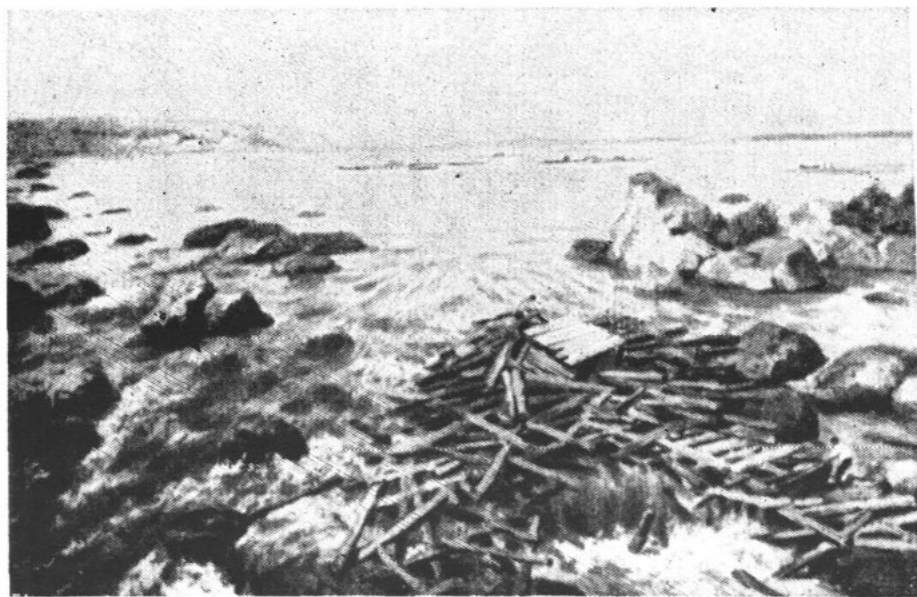
багато мілин, у деяких місцях розгалужується на кілька рукавів, інколи звужується до 300 — 200 м. Глибина на перекатах влітку знижується до 1.5 м., а на плесах вона досягає 10 м. і більше.

У Дніпро впадає 1.155 приток, з яких 55 мають довжину понад 100 км., а 6 — більше як 500 км.

Дніпро — судноплавна ріка на всьому протязі в межах України й Білорусії. На Дніпрі курсують тисячі різних суден, які перевозять величезні кількості пасажирів та вантажу. Будівництво гребель із шлюзами для проходу суден перетворює Дніпро у глибоководний шлях від Чорного моря до верхів'я.

Дніпро також є невичерпним джерелом електроенергії. На Дніпрі вже збудовано цілий ряд гідроелектричних станцій: Дніпрогес (у Запоріжжі) — 3.3 мільярда кіловатгодин річно, Кахівка — 1.3 мрд. квт-г., Кременчуцька — понад 3 мрд. квт-г., Дніпродзержинська — коло 2 мрд. квт-г., будуються електростанції Канівська та Київська. Заплановано ще кілька стацій вище Києва.

Дніпро має також величезне значення у водопостачанні та зрошенні. Його води вже проведено до Кривого Рогу. З Кахівського водосховища проведено канал на південь (через Перекоп) у північну частину Криму — аж до Керчі. Друга вітка каналу піде в напрямі р. Молочної. Дніпровською водою зрошують сотні тисяч гектарів землі у посушливих районах півдня України.

Так колись виглядали пороги. На передньому плані розбитий пліт.

Українці споконвіку звать найбільшу свою ріку Дніпром. Давні греки Дніпро звали Бористеном (Бористен). Дніпро був колискою української історії. На його берегах колись була постанала перша могутня держава українського народу — Київська Русь. Наші предки до назви Дніпро додавали „Славутич”. Так його в поезії звать і тепер: Дніпро-Славута, Дніпро-Славутич.

У 9-му — 12-му століттях по Дніпру йшов шлях „Із Варяг у Греки”, який дуже спричинився до могутнього економічного, військового й культурного розвитку української держави тих часів. Цей шлях поєднував Балтицьке море з Чорним. З найдавніших часів у судноплавстві на Дніпрі заважали пороги, які утворилися в місці перетину Дніпром Українського кристалічного щита (між Дніпропетровським та Запоріжжям). Усіх порогів було 9. Найбільший і найнебезпечніший з них — Нена-синець. Коли побудували греблю в Запоріжжі, то пороги покритись водою і тепер судна проходять від верхів'їв Дніпра аж до моря.

Починаючи з 16 століття українці почали боротьбу з татарами за відвоювання від них наших степів, на яких татари засіли від 13-го століття. Нижче порогів (на о. Хортиці) було засновано Запорізьку Січ, яка мала величезне оборонне значення для України. Завдяки запорозьким козакам, українці, після кількавікової перерви, знову вийшли на береги Чорного та Озівського морів.

Нижче о. Хортиці (коло Запоріжжя) Дніпро вступає в межі Причорноморської низовини і його заплава сягає 23 км. В цій заплаві (аж до притоки Дніпра Конки) були великі плавні (низькі заболочені місця, які заливаються в час весняної повені). Плавні покриті лісами, кущами, на них багато озер, стариць, боліт. Ці плавні звались за часів Козаччини — Великим Лугом. Нижче від Никополя плавні були з правого боку Дніпра. Після будови Кахівської греблі всі плавні залиті водою. Залишились плавні нижче Кахівки коло Херсону і аж до гирла.

Ріка Рось під Білою Церквою.

Дніпро — одна з наймогутніших і найкрасивіших рік світу. Українці дуже люблять свою найбільшу і найкращу ріку. Вони оспівали її в козацьких думах, в історичних піснях, у літературі. Сотні малярів з найдавніших часів аж досьогодні змальовують красу й велич Дніпра у своїх картинах. Багато композиторів звеличували Дніпро в своїх музичних творах. Визначніші українські кінорежисери (О. Довженко, І. Савченко, А. Кордюм та інші) відобразили красу й велич Дніпра у фільмах.

Ріка **Прип'ять** — найбільша з правих приток Дніпра. Це найповноводніша ріка Полісся. Її водозбір займає площу 119 тисяч кв. км., тобто чверть усього водозбору Дніпра. Довжина Прип'яті 748 км., але в межах України лише 250 км. Ріка судноплавна майже на всьому протязі. У Прип'ять впадає багато приток, серед них такі великі, як Горинь (659 км.) з притокою Случ (451 км.), Стир (483 км.) та чимало інших.

Друга важлива права притока Дніпра є р. **Тетерів** (довжина 385 км., площа водозбору 15.3 тис. кв. км.).

З інших правих приток треба знати **Рось** (346 км.), **Тясмин**, **Інгулець**.

З лівих приток Дніпра найбільшою є **Десна**. Довжина її 1126 км., площа водозбору 88.9 тис. кв. км., ширина від 50 до 100 м. Десна хоч і мілководна, але судноплавна майже на всьому протязі. Десна впадає в Дніпро за кілька кілометрів вище Києва. Найбільшими притоками Десни є **Сейм** і **Снов**.

З інших лівих приток Дніпра важливіші: **Псьол** (692 км.), **Ворскла** (452 км.), **Сула** (415 км.), **Орель** (320 км.) та **Самара** (311 кілометрів).

Б о г

Бог тече по землях України від початку й до кінця. Довжина його 792 км., площа водозбору 63.7 тис. кв. км. Бог судноплавний у пониззях на протязі 105 км., від м. Вознесенського до гирла. Починається він у Хмельницькій області на південь від с. Чернява, Волочиського району, з невеликого болота; впадає в Бузький канал, що є північним відгалуженням Дніпровського лиману Чорного моря. Бог протікає в межах Волино-Подільської височини, тому в місцях перетину кристалічних порід він утворює пороги. Тому Бог має великі запаси електроенергії.

Найбільшими притоками Богу є ліві притоки: **Соб** (125 км.), **Синюха** (111 км.), **Інгул** (354 км.). Всі вони починаються на Волино-Подільській і Придніпровській височинах, течія їх стрімка, річища їх мають чимало крутих поворотів, вони, як і Бог, зручні для будови електростанцій.

Д н і с т е р

Дністер бере свій початок у Карпатах на схилі гори Розлуч (Турківський район, Дрогобицької області), впадає у Дні-

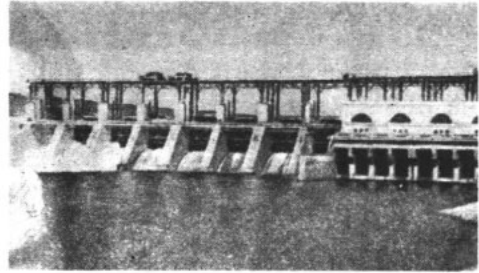
стровський лиман Чорного моря. Довжина Дністра 1362 км., площа водозбору 72.1 тис. кв. км. У верхній частині Дністер є типовою гірською рікою. Як і більшість гірських рік, Дністер розливається не тільки весною, а і влітку, коли в горах багато опадів. По виході з гір у його заплаві трапляється багато стариць, прісних озер і заболочень.

Дністер судноплавний. Особливо розвивається суднопластво тепер, бо йому сприяє будова гідроелектростанцій, греблі яких регулюють стік води.

Найголовніші притоки Дністра: праві — **Стрий, Свіча**, ліві — **Серет і Збруч**. Усіх же приток Дністер приймає 386.

Дністер між гирлами рік **Коропець** і **Стрипа**.

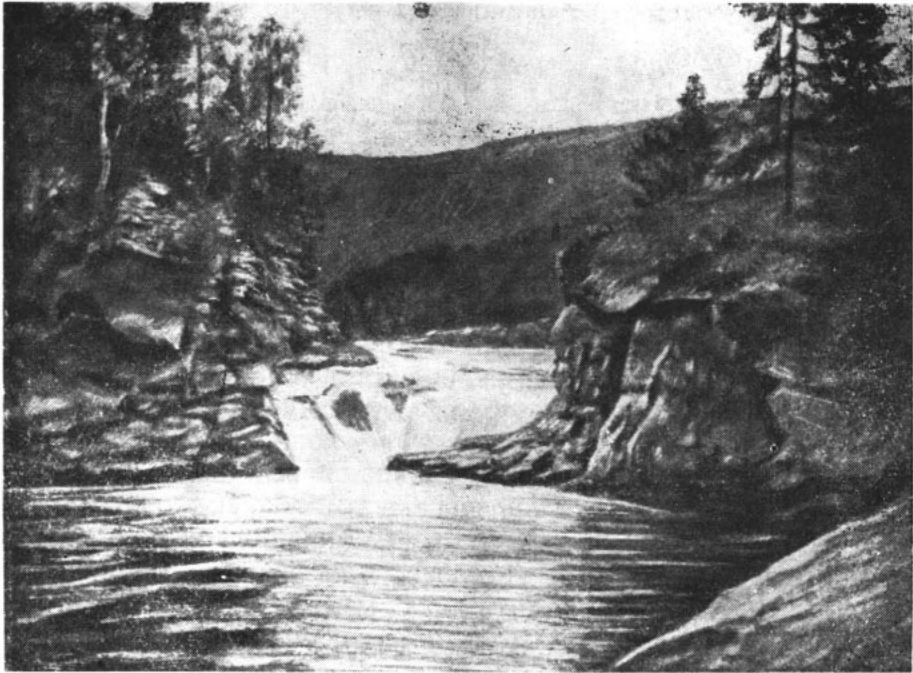
Дубосарська гідроелектростанція на Дністрі.

Д у н а й

Дунай — друга після Волги по довжині ріка Європи. Загальна довжина Дунаю — 2850 км., а в межах України лише 164 км. Дунай в Україну заходить лише нижньою своєю частиною з Килійським гирлом. Дунай має велике значення в народньому господарстві, особливо в економічних зв'язках з різними європейськими країнами. Дунай єдина ріка в Україні, яка не замерзає.

Усі притоки Дунаю, що починаються на українській території, належать нам лише своїми верхніми течіями. Найбільшою з цих приток є **Тиса**, яка утворюється від злиття Білої Тиси й Чорної Тиси. Довжина Тиси — 966 км., українська частина її становить 285 км. У верхній частині вона є типовою гірською рікою, а в низинній частині вона уповільнює течію, розширює заплаву. Тиса тече в межах Закарпатської області. Це сплавна ріка, але вона може бути судноплавною, якщо провести шлюзування.

Другою українською притокою Дунаю є р. **Прут**. Загальна довжина його 910 км., в межах України 255 км. На території України Прут — типова гірська ріка з кристалічним річищем, крутими берегами, стрімкою течією. Починається Прут на схилі гори Говерлі. Коло впадіння в Дунай знову підходить до української території.

Водоспад у верхній течії р. Прут.

РІКИ БАЛТИЦЬКОГО БАСЕЙНУ

Серед рік, що належать до Балтицького басейну, треба згадати *Сян* (447 км. довжини, 16.8 тис. кв. км. водозбору, що починається в Карпатах біля Ужоцького перевалу), та *Західній Буг*. Довжина Зах. Бугу 815 км., площа водозбору — 73.3 тис. кв. кілометрів.

Обидві ці ріки впадають у Вислу.

РІКИ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Завдяки маловодності та сухості підсоння й великому випаровуванню води, рік у Криму мало, вони здебільша маловодні. Найбільшою з них є *Салгир* (232 км. довжини, 4 тис. кв. км. водозбору), яка починається на північному схилі г. Чатир-Даг, і тече в напрямі Сиваша, але до нього не доходить, а губиться в посушливих степах північного Криму.

Ріки Криму використовуються для зрошування та водопостачання.

РІКИ, ЩО ВПАДЮТЬ В ОЗІВСЬКЕ МОРЕ

Рік, що впадають в Озівське море, мало: усі вони короткі й маловодні; початок свій вони беруть на Приозівській височині.

З цих рік можна згадати *Молочну*, яка на початку зветься р. Токмак, а нижче від м. Молочанська прибирає назву Молочна, і впадає в солоне озеро Молочне, яке відокремилось від моря пересипом.

На схід від Молочної до Озівського моря течуть *Обиточна*, *Берда*. Ще далі на схід в Озівське море впадають *Кальміус* і *Міус*, що беруть свій початок на Донець-

кому кряжі. Кальміус має велике значення в постачанні питної й технічної води містам Донбасу.

У Кальміус з правого боку впадає р. Кальчик (88 км.), відомий в історії під назвою Калка. на якій у 1224 р. відбувся бій українського війська з татарами.

С і в е р с ь к и й Д і н е ц ь

Сіверський Дінець — права притока Дону. Довжина його 1053 км. з чого в межах України понад 950 км., площа водозбору 98.9 тис. кв. кілометрів.

Сіверський Дінець належить Україні своєю середньою течією. Це ріка рівнинна. Має багато звивин і закрутів. Правий берег високий, здебільшого складений з крейдяних скель, лівий низький, лучний, місцями заболочений. Дуже розливається весною, але міліє влітку. Завдяки шлюзуванню він судноплавний на протязі 302 км. — від гирла до впадання в нього р. Луганки. Шлюзування також помагає регулювати стік води.

Сіверський Дінець має величезне значення для постачання водою промислових міст Донбасу. Ріка каналом сполучена з Кальміусом. Канал проходить від с. Райгородки, Слов'янського району до м. Донецького. Довжина каналу — 125 км. Він забезпечує водою найбільші міста Донбасу.

З більших приток Сів. Дінця є: праві — **Оскіл** (436 км.), **Казенний Торець** (129 км.), **Луганка** (196 км.), ліві — **Айдар** (256 км.), **Красна** (124 км.).

Р і к и К у б а н щ и н и

Кубань — велика повноводна ріка, від якої й походить назва краю. Кубань витікає з льодовика гори Ельбрус і впадає в Озівське море кількома рукавами. Кубань має два розливи: весняний і літній, коли в горах тануть сніги й льодовики. Довжина Кубані дорівнює 728 км., площа водозбору 57 тис. кв. км.

Головні притоки Кубані: **Лаба** й **Біла**. Всі притоки Кубані ліві, бо правий берег примикає до сухого степу, де немає стільки води, щоб вона утворила ріки.

Є на Кубанщині кілька менших річок, які впадають в Озівське море. Це малі степові річки, що часто влітку не доходять до свого гирла. Визначнішими з них є: **Єя** (впадає в Бійський лиман) та **Бейсуґ**, що впадає в Бейсузький лиман.

СУДНОПЛАВНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ РІК

Для судноплавства використовуються такі ріки України: Дніпро, Дунай, Бог (в нижній течії), Дністер (нижня й середня течії), Прип'ять, Сож, Десна, Сула, Псьол, Ворскла, Сіверський Дінець, Горинь. Стир, Кубань та інші. Менші ріки, такі, як притоки Прип'яті, Десни, Дністра та Тиса з правими притоками, тепер використовуються для сплавлення лісу, проте після днопоглиблення вони будуть придатні і для судноплавства.

Завдання й контрольні запитання:

1. На які географічні групи можна розподілити українські ріки? 2. До якої групи належить більшість українських рік? 3. Які ознаки мають більшість українських рік? 4. Назвіть найбільшу ріку України, скажіть, яка її довжина і площа водозбору. 5. Через які держави протікає Дніпро? 6. Які гідроелектростанції побудовані на Дніпрі, а які будуються? 7. Назвіть праві й ліві притоки Дніпра. 8. Розкажіть усе, що ви знаєте про притоки Дніпра — Прип'ять і Десну. 9. Покажіть Дніпро і його притоки на фізичній карті України. 10. Де починається й куди впадає р. Дністер? Покажіть його та його притоки на карті. 12. Покажіть на карті р. Дунай і його українські притоки. Скажіть, яке значення має Дунай для України. 13. Покажіть на карті р. Сіверський Дінець та його притоки. 14. Яке значення має Сіверський Дінець для народного господарства України? 15. Де починається р. Кубань і куди вона впадає? 16. Покажіть на карті р. Кубань та її притоки. Чого р. Кубань має тільки ліві притоки?

ОЗЕРА ТА ШТУЧНІ ВОДОЙМИЩА

Озер в Україні мало. Всі вони невеликі і здебільшого є колишніми старицями, розкиданими в заплавах рік.

Найбільшими природними озерами є Святизь (27.5 кв. км.), Пулемецьке, Турське, Біле, Орихівське та інші. Всі вони розташовані на Поліссі. Вода в них прісна.

У Донбасі, недалеко від м. Слов'янського, є три солоні озера — *Ріпне*, *Сліпне* та *Вейсове*. Солоні озера є також на узбережжі Чорного та Озівського морів. Це частки моря, що вже відгородились від нього. З них відоміші: *Бердянські* солоні озера та лимани, *Хаджибейський*, *Куяльницький* та *Тилігульський* лимани, озера *Саське* та *Сасик* у Криму.

У Карпатах трапляються невеликі, але глибокі гірські озера, які там звуться „морські очі”. Найвизначнішим з них є *Синевірське* озеро.

Багато в Україні ставків, особливо на Правобережжі. Ставки використовуються для зрошення, розведення риби та водоплавної птиці.

У наслідок будови гідроелектростанцій на ріках України утворились великі штучні водоймища на Дніпрі, Богу, Дністрі, Сіверському Дінці та інших ріках. Найбільші з них на Дніпрі: *Катівське*, *Запорізьке*, *Дніпродзержинське*. *Кременчуцьке*.

В Україні, особливо на Поліссі, є багато боліт. Більшість з них мають поклади торфу, шари яких сягають від 4 до 12 м. Тепер болота осушують і перетворюють у родючі поля.

Багато також в Україні підгрунтових вод. Україна за своєю будовою має підняті краї і опущену середину. Тому в різних її частинах є артезіанські води, які мають велике значення в народньому господарстві, особливо на півдні та сході, де мало рік, а підрунтові води залягають глибоко. Багато підземних вод мінералізовані й використовуються для лікування.

ГРУНТИ

Ґрунт — це пухкий поверхневий шар землі, придатний для розвитку рослин. Основною ознакою ґрунту є родючість, тобто здатність забезпечувати рослини вологою, повітрям та поживними речовинами.

В Україні є чотири основних види ґрунтів: каштанові, чорноземні, сірі лісові та деревно-підзолисті ґрунти.

Ґрунти — найбільше багатство України. Більша частина ґрунтів України — чорноземи. Вони займають 65% території УРСР і майже всю Кубанщину. Чорноземи України містять у собі від 3.5 до 8% гумусу. Подекуди зустрічаються плями чорнозему, що містять у собі до 16% гумусу. Українські чорноземи — найродючіші ґрунти в світі.

Основною ґрунтоутворюючою породою переважної частини території України є потужні шари лесу, які відклалися у давнину при діянні льодовика.

У північній, поліській, частині України відкладів лесу нема. Тут залягають піщані та супіщані породи. Кількість опадів достатня, подекуди навіть надмірна. Води стікають повільно, тому місцевість заболочується. Багато лісів. Органічні рештки перегнивають повільно. Виникає кисле середовище. Це сприяло утворенню дерново-підзолистих ґрунтів. Ці ґрунти займають 21% території УРСР.

У лісостеповій частині України, де поширені ліси, але опадів менше, а тепла більше, утворились сірі лісові ґрунти. На степових ділянках, де поверхня ще більше прогрівається сонцем, утворились чорноземи.

На крайньому півдні України опадів не досить, температура висока, органічних решток у землю попадає мало, тому кількість гумусу в ґрунті зменшується до 2 — 3%, і чорноземи переходять у каштанові ґрунти. Вони займають до 5% території УРСР.

Уздовж узбережжя Чорного та Озівського морів трапляються солонці та солончаки.

Ґрунтові зони в рівнинній частині України тягнуться широкими смугами з північного заходу на південний схід.

Ґрунти гірських областей Карпат та Криму мають сторчову поясність. У гірських ґрунтах більше кам'яних часток і менший відсоток гумусу, тому вони менш родючі і менш придатні для сільського господарства.

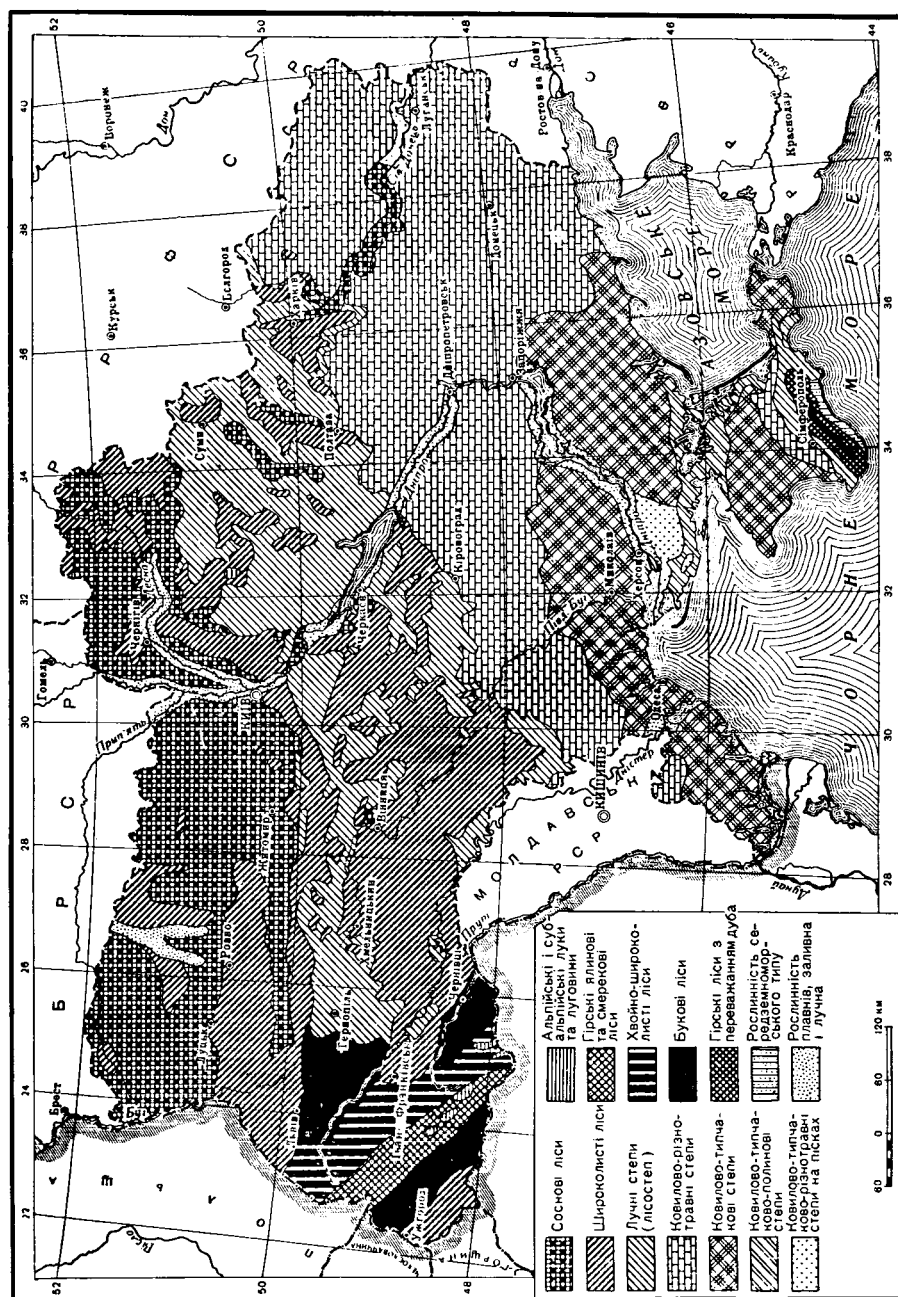
Контрольні запитання і вправи:

1. Що таке ґрунти? 2. Які види ґрунтів є в Україні і де вони розташовані? 3. Яких ґрунтів в Україні найбільше? 4. Який відсоток гумусу є в українських чорноземах?

РОСЛИННІСТЬ

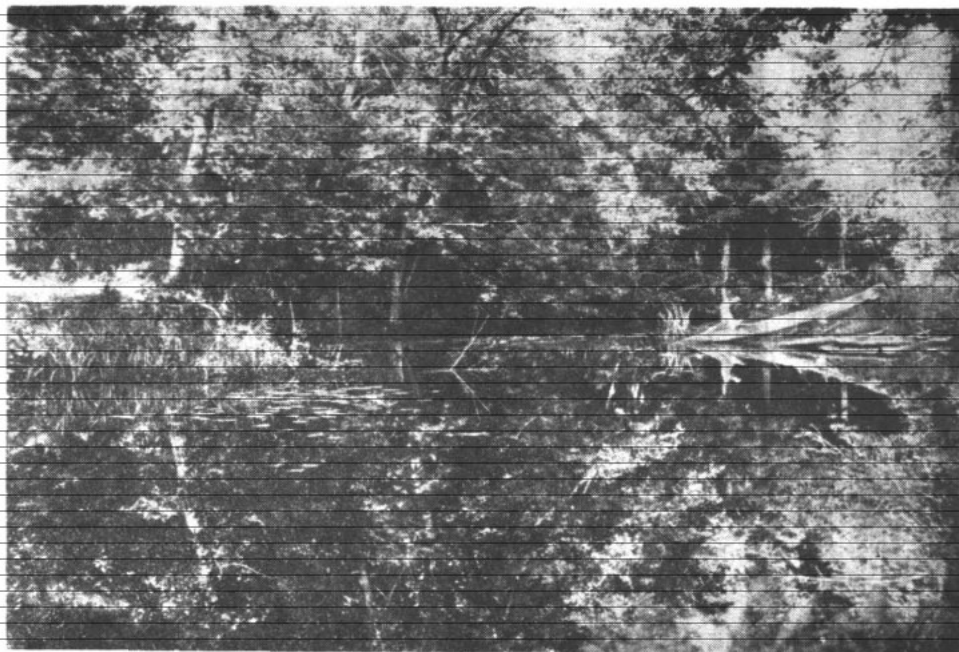
Рослинність України різноманітна. На півночі, північному заході і в горах переважає деревна рослинність; у середній смузі — деревна і трав'яниста; на півдні — трав'яниста. Рослинність України є складовою частиною її природних багатств.

Характер рослинності залежить від підсоння, поверхні та ґрунтів. Великий вплив на рослинний покрив має господарська діяльність людини. Вплив людини на рослинність виявляється у збереженні лісу, насадженні лісу в степу, осушуванні боліт, зрошуванні посушливих районів, що веде до зміни рослинності.

Карта рослинности УРСР.

За складом рослинності Україну ділять на три зони: Полісся, Лісостеп і Степ і три області: Карпати, Гірський Крим і Південний берег Криму.

Красвид у північній частині Полісся.

ПОЛІССЯ

Полісся — крайня північна частина України. Це найзволоженіша зона України. Тут переважає лісова рослинність. Її розвиткові сприяють деревно-підзолисті ґрунти, велика кількість вологи.

Ліси на Поліссі різнотипні: шпилькові, мішані, подекуди листяні. Найпоширеніші чисті соснові ліси — бори. У мішаних лісах росте сосна, береза, граб, дуб, осика, липа, в'яз, клен, ясен та інші породи дерев. З кущів поширені: ліщина, горобина, глід; крушина, шипшина, ожина, тощо. У лісах ростуть ягоди: суниця, чорниця, брусниця, журавлина та інші. Восени багато різних грибів.

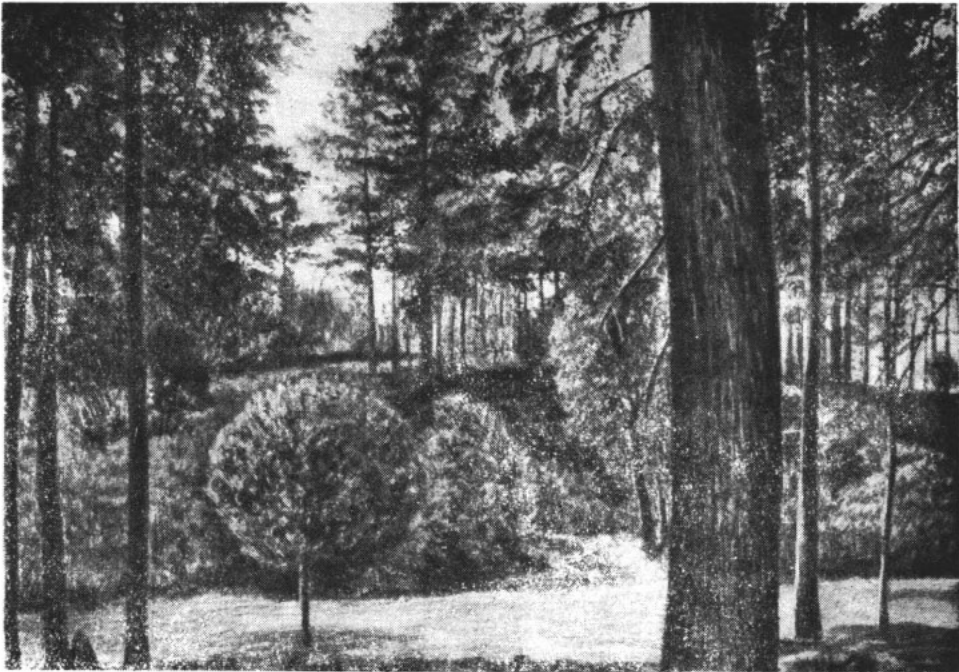
На знижених місцях Полісся трапляються болота, вкриті зарослями верби, лози та вільхи. Боліт найбільше в північних районах Рівенської та Волинської областей, які є частиною величезних Пінських боліт, що заходять в Україну з Білорусії.

По долинах поліських рік розкинулись заливні луки. Рослинність на луках трав'яниста. Тут росте митлиця, тонконог, жовтець, конюшина та інші трави.

Горбисті піски на Поліссі (Чорнобильський район, Київської області).

Мішаний ліс на Поліссі.

Дубовий гай у Центральному Ліссостепу (під Білою Церквою).

ЛІСОСТЕП

У Ліссостепу лісові ділянки чергуються зі степовими просторами. Кількість лісів зменшується в напрямі з півночі на південь. Коли на Поліссі ліси ростуть на вододілах і взагалі на підвищених місцях, то в Ліссостепу, навпаки — ліс тримається річкових долин, схилів балок та ярів. Тільки в рідких випадках ліс виходить на вододіли.

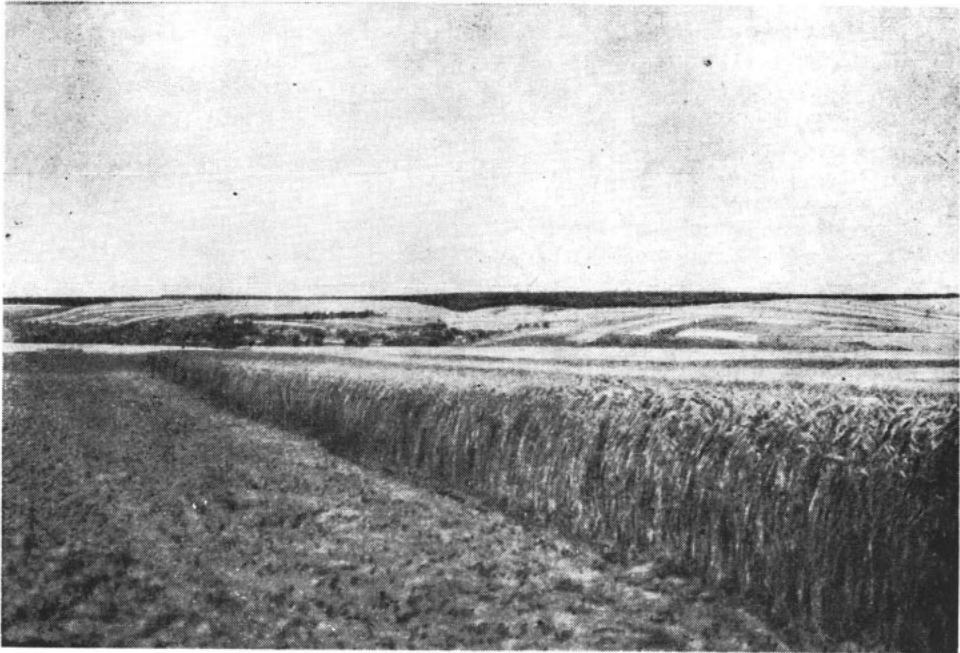
Більшу частину зони Ліссостепу займає трав'яна рослинність, яка вкриває головню чорноземи, коли ліси ростуть на сірих підзолистих ґрунтах.

Всі степи в зоні Ліссостепу вже зорані: це — лани пшениці, цукрових буряків, кукурудзи, сади, ягідники, городи тощо. Цілинних незайманих степів тут дуже мало і вони перебувають під охороною держави, як наукові заповідники.

Серед степової рослинності Ліссостепу найхарактерніші такі, як костриця, ковила, тонконіг, конюшина, шавлія. Лісова рослинність зони складається з дуба, граба (переважно на Правобережжі), липи (переважно на Лівобережжі), клена тощо. У підліску переважають: ліщина, бруслина, шипшина. На піщаних ґрунтах (переважно по долинах рік) ростуть соснові бори.

Виходи кристалічних порід у гирлі однієї з правих лісостепових приток Дніпра.

Красвид Правобережного Лісостепу (околиці м. Тுльчина).

Цілинний степ у Причорноморській низовині (заповідник Асканія Нова).
На кам'яній бабі — степовий орел.

СТЕП

На південь від зони Лісостепу (включаючи й Кубанщину) простяглися справжні степи. Тепер у природному стані степи збереглися лише в заповідниках. Основна маса степів розорана й занята ланами пшениці, ячменю, кукурудзи, соняшника, а також під садами,городами, виноградниками тощо.

Найхарактернішими рослинами Степу є: ковила, ко-
стриця, тонконіг, горицвіт, шавлія, ти-
пчак, деревій, будяк. Ранньої весни тут багато кві-

Дніпровські плавні.

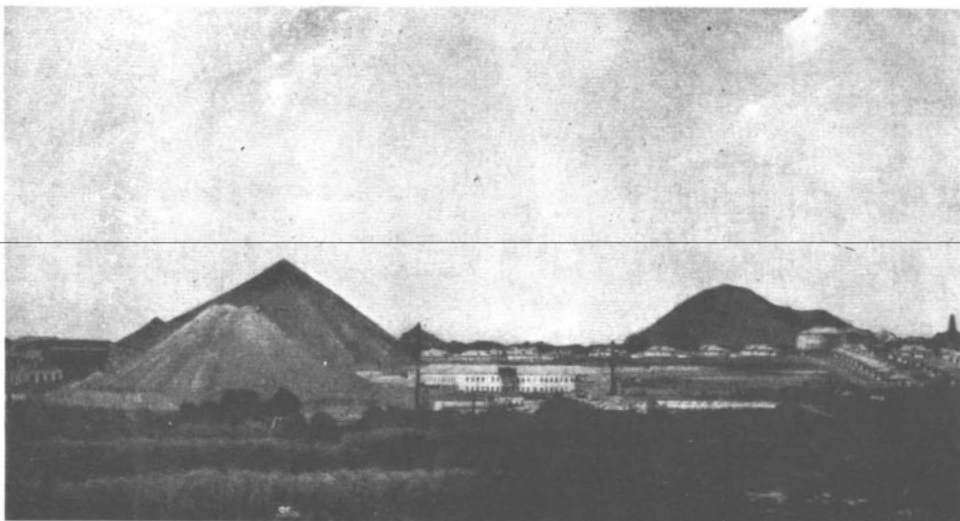
Окраїна Олешківських пісків.

тів, які до початку літа встигають відцвісти й дозріти: т ю л ь - п а н і в , г у с ь а ч о ї ц и б у л і т о щ о .

На засолених ґрунтах півдня Степу ростуть рослини, які здатні вбирати вологу про запас і повільно її витратити: с о л е р о с , с о д н и к , к у р а й , п о к і с н и ц я , п и р і й , п о л и н К р и м с ь к и й . На узбережних островах і піщаних косах росте дикий виноград, кендир, с к у м - п і я і х р и з о п о г о н , який добре закріплює піски.

У зоні Степу трапляються також невеличкі ліси з д у б а , б е р е с т а , а з р і д к а й л и п и . Тепер у Степу насаджено полезахисні смуги з д у б а , я с е н а , а к а ц і ї т о щ о .

У низинах Кубані, Дніпра, Дністра й Дунаю розкинулись плавні. В них росте болотяна рослинність: о ч е р е т , м і т - л и ц я та інші. З дерев'яних порід у плавнях ростуть в е р б и та о с о к о р и , а з чагарників — л о з и .

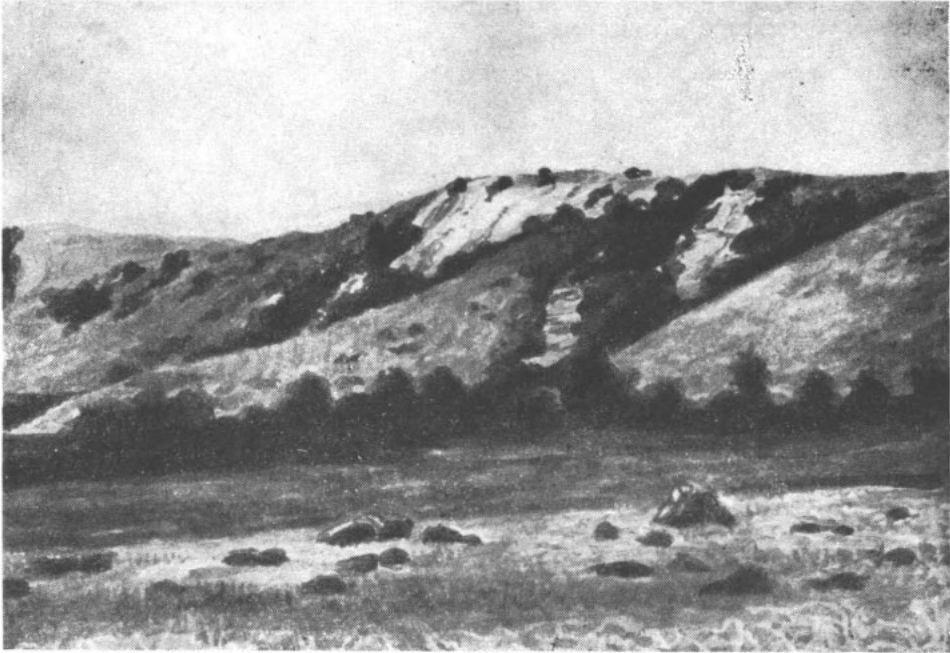

Культурний краєвид у Донецькому Лісостепу. На фоті — терикони.

Донецький кряж, який розташований у крайній східній частині Степу, являє собою лісостеп. Тут по схилах балок та ярів, а часом і на вододілах, ростуть ліси. Ліси переважно д у б о в і або д у б о - л и п о в і . У підліску трапляється ш и п ш и н а та інші кущі. Тут поширений і г р а б . Це найдалше висунутий на схід острів граба, основним районом поширення якого є Правобережна частина України і Західня Європа.

Степові ділянки в Донецькому лісостепу вкриті трав'янистими рослинами: к о в и л о ю , т и п ч а к о м , п о л и н о м .

Природний красвид у Донецькому Лісостепу.

РОСЛИННІСТЬ КАРПАТ

Українські Карпати зовуть ще Лісистими Карпатами, бо вони вкриті густими лісами. У Карпатах рослинні зони розташовані сторчово: знизу вгору. До висоти 1.200 м. ростуть мішані ліси з бука, граба, явора, смереки, ялини. Тут трапляється також кедр. Деревина тут сягають до 20 — 30 метрів заввишки.

На висоті 1.200 — 1.500 м. у Карпатах поширені ялинові ліси. Вище від 1.500 м. розкинулись альпійські луки — полонини, на яких росуть трави та низькорослі чагарники, зокрема повзуча сосна — жереп, яка становить верхню частину лісів.

Особливо гарні полонини весною, коли на них цвітуть шафрани, первоцвіт, проліски, підсніжники, едельвайс тощо.

РОСЛИННІСТЬ ГІРСЬКОГО КРИМУ ТА ПІВДЕННОГО БЕРЕГА КРИМУ

В цих рослинних областях, як і в Карпатах, рослинні зони розташовані сторчово. Склад рослин північного й південного пасма гір відмінний один від одного. У нижній смузі південних схилів рослинність належить до середземноморського типу. Тут

Краєвид у Криму коло Ялти.

Краєвид на південних схилах Гірського Криму.

ростуть кипариси, лаври, лавровишні, олеандри. Тут вирощують також підтропічні рослини: маслини, фісташки, хурму, інжир, суничне дерево, мигдаль.

У прибережній смузі до висоти 300 м. ростуть низькорослі ліси — дуба та ялівцю. Дуже поширені зарослі сухолюбних чагарників та трав'яної рослинності, як великий молочай, шавлія, південні види волошок тощо.

Верхня, вологіша смуга південного схилу Кримських гір вкрита лісами, переважно буковими з домішкою граба, груші, клена. На висоті 600—1.300 м. букові ліси переважають і вкривають північні схили Яйли.

Головною деревною породою в Гірському Криму є дуб. Ліси з переважанням дуба займають 75% лісних ділянок.

Верхня плоска частина Яйли — це безлісні, кам'янисті плято, вкриті трав'янистою рослинністю. Наприкінці квітня тут розцвітають підсніжники, крокуси, жовта крупка, степова осока та інші квіти. У травні луки являють собою різнобарвний килим квітів, серед яких виділяються яскраво-червоні півонії та фіялково-сині волошки. Зустрічається і кримський едельвайс.

Контрольні запитання і вправи:

1. У яких частинах України поширені основні лісові масиви? Чому вони займають саме ці місця? 2. Чому в південній частині України в основному поширена степова рослинність? 3. Напишіть назви трьох рослинних зон і трьох областей. Спробуйте позначити зони на контурній карті, користуючись картою рослинності, яка є в цій книжці.

ТВАРИННИЙ СВІТ

Тваринний світ в Україні дуже різноманітний. На її території налічують до 10 тисяч видів тварин. Серед них понад 350 видів птахів, близько 100 видів ссавців, більше як 200 видів риб.

Тваринний світ Полісся має лісовий характер і представлений переважно птахами (280 видів). Ссавців 65 видів. Колись на Поліссі водились у великій кількості такі ссавці, як рисі, ведмеді. Тепер вони зустрічаються рідко і то лише тоді, як заходять на українську територію з Білорусії та Росії. Часом вони заходять на Полісся і з Карпат. У невеликій кількості зберігся також лось.

Найхарактернішими представниками тваринного світу Полісся є: серед птахів — солов'ї, жайворонки, зозулі, чайки, кулики, качки, чирки, чаплі, журавлі, пекачі, лизнухи, деркачі, дро-

ПРИРОДНИЙ КРАЄВИД І ТВАРИННИЙ СВІТ ПОЛІССЯ.

Цифрами позначені: 1 — глухар, 2 — яструб, 3 — лось, 4 — вовк,
5 — дикий кабан, 6 — тетерук, 7 — енотовидний собака, 8 — бобр, 9 — ондатра.

зди, крякси, глухарі, куріпки, тетеруки, яструби, чорні синиці, кропив'янки, дятли; серед ссавців — кози, дикі свині, вовки, лисиці, зайці, борсуки, білки, бобрі.

Недавно акліматизовані — ондатри та енотовидні собаки, розводять чорно-бурих лисиць.

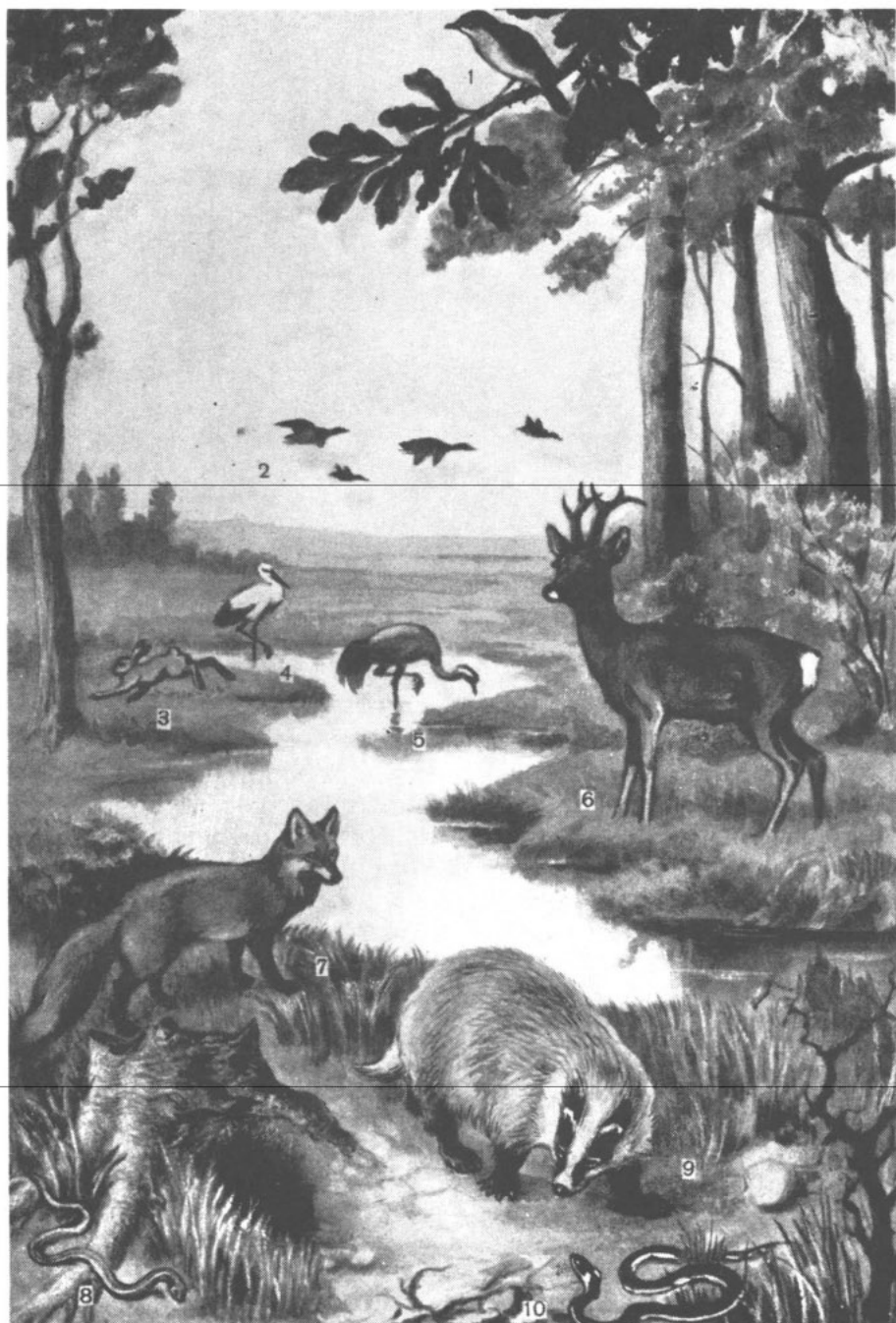
Тваринний світ Лісостепу складається із поліських і степових видів. Найхарактерніші з них: серед ссавців — козулі, лисиці, зайці, кам'яні куниці, борсуки, вовки; птахи — журавлі, чаплі, лелеки, солов'ї, сови-сопухи, горлиці, зозулі, перепілки.

Тваринний світ Степу досить бідний кількістю видів, проте представників кожного виду досить багато. Із ссавців найхарактернішими в степу є гризуни: земляні зайці, ховрахи, хом'яки, миші-полівки. Все це шкідники сільського господарства і їх всіляко винищують. Є також зайці та лисиці. У дельті Кубані трапляються рисі й шакали. Найпоширенішими птахами тут є: жайворонки степові, чайки, стрепети, сірі куріпки, дрохви, золоті щурки. На узбережжі Чорного та Озівського морів водяться крохалі, галагази, авгирлах рік — лебеді, гуси, качки, баклани, мартини, кулики.

Тваринний світ Гірського Криму відмінний від решти зон, а споріднений з тваринним світом Малої Азії. Тут збереглися тварини й птахи, які в інших місцях зустрічаються рідко, або й вимерли зовсім. Серед птахів такими є орли-стервятники, чорні грифи, сови; з плазунів — геко́н та інші. Крім них, у Гірському Криму поширені кримські благородні олені, кримські козулі, дикі голуби, маленькі кримські лисиці, орлибілохвости, сипи білоголові, гірські коноплянки, сині кам'яні дрозди та інші.

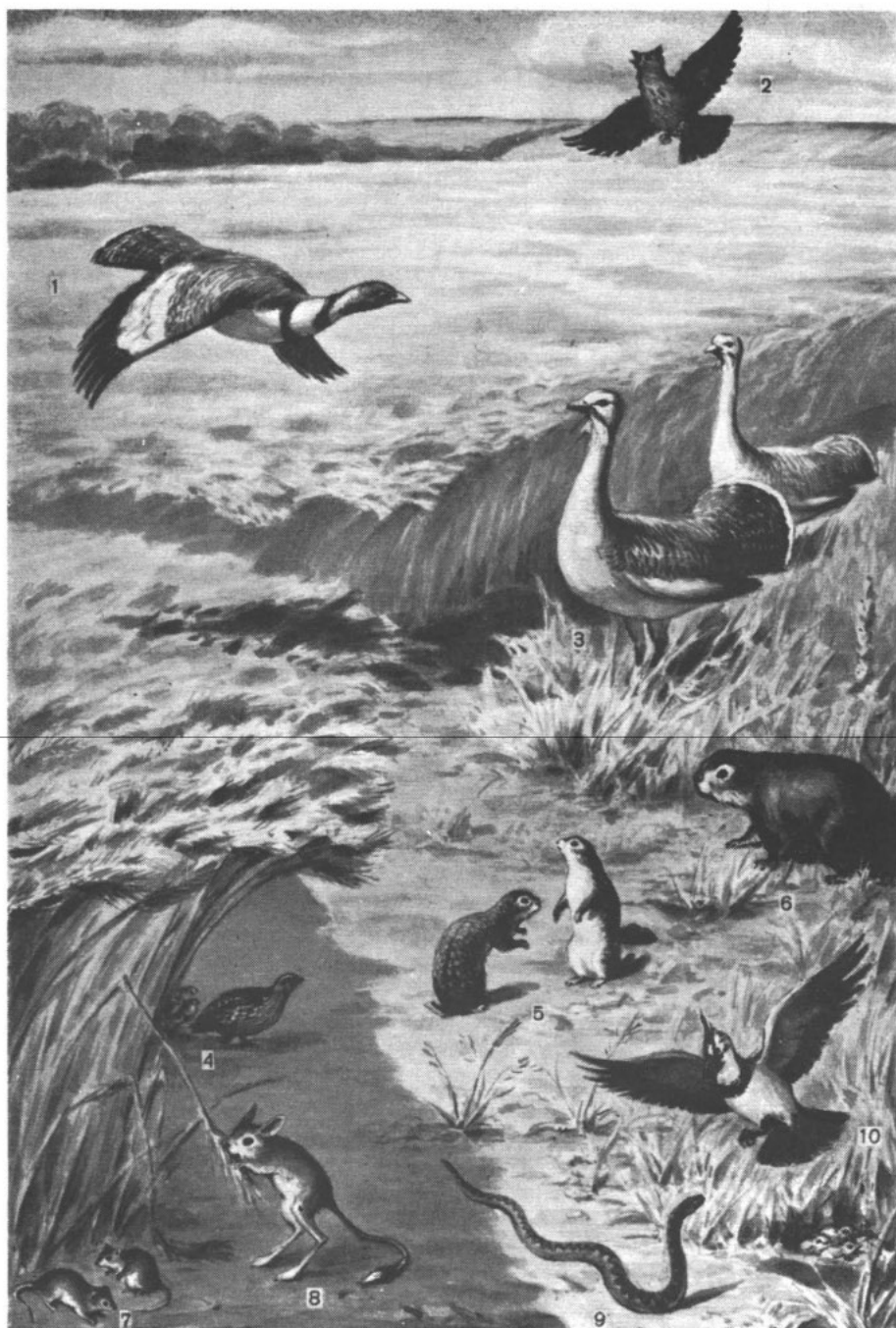
У тваринному світі Південного берега Криму є багато тварин, що водяться в південних країнах: із ссавців — кам'яна куниця, борсук, лисиця; із птахів — зяблики, сорокопуди, чорні дрозди, гірські вівсянки, соколи; серед плазунів багато ящірок, еполози; у ріках зустрічаються прісноводні краби.

Тваринний світ Карпат має багато звірів і птахів, характерних для Західньої Європи, а також чимало східноєвропейських видів. Особливістю карпатської фауни є бурі ведмеді, карпатські олені, рисі, дикі свині, горностаї, чорні карпатські білки, дикі європейські коти; з птахів — кам'яні дрозди, орли беркути, чорні дятли, кедрівки тощо.

ПРИРОДНИЙ КРАСВИД І ТВАРИННИЙ СВІТ ЛІСОСТЕПУ.

Цифрами позначені: 1 — соловей, 2 — качки, 3 — засць, — 4 чапля,
5 — лелека, 6 — козуля, 7 — лисиця, 8 — мідянка, 9 — борсук, 10 — вуж.

ПРИРОДНИЙ КРАЄВИД І ТВАРИННИЙ СВІТ СТЕПУ.

Цифрами позначені: 1 — стрепет, 2 — жайворонок, 3 — дровни,
4 — перепелиці, 5 — ховрахи, 6 — бабак, 7 — польові миші,
8 — тушканчик, 9 — степова гадюка, 10 — чайка.

ПРИРОДНИЙ КРАЄВИД І ТВАРИННИЙ СВІТ КАРПАТ.

Цифрами позначені: 1 — ведмідь, 2 — рись, 3 — орел,
 4 — карпатський олень, 5 — чорна білка, 6 — чорний дятель,
 7 — дикий кабан, 8 — кедрівка, 9 — дикий кіт, 10 — ескулаповий
 полоз, 11 — горностай.

ПРИРОДНИЙ КРАЄВИД І ТВАРИННИЙ СВІТ ГІРСЬКОГО КРИМУ.

Цифрами позначені: 1 — дикі голуби, 2 — орел білохвіст,
3 — білоголова сип, 4 — благородний кримський олень,
5 — маленька кримська ласка, 6 — кримські козулі.

Моря, ріки, озера, штучні водойми всієї України дуже багаті на породи риб, які мають велике господарське значення. У внутрішніх водах України найпоширеніші такі риби: щ у к а, карась, короп, лин, окунь, лящ, судак, сом, осетер, стерлядь та багато інших. У гірських річках водиться п с т р у г (форель). У багатьох ріках та штучних водоймищах є річкові раки.

Контрольні запитання і вправи:

1. Назвіть по кілька ссавців і птахів, характерних для кожної природної зони України. 2. Чим відрізняється тваринний світ зони Гірського Криму і Південного берега Криму від решти тваринних зон України? 3. Назвіть найважливіші породи риб у ріках, озерах та штучних водоймах України. 4. Напишіть, які звірі й птахи водяться в Карпатах.

МЕЖІ ПРИРОДНИХ ЗОН ТА ОБЛАСТЕЙ

На території України в напрямі з півночі і північного заходу на південь і південний схід природні умови змінюються. Залежно від будови й характеру поверхні, ґрунтів, рослинності і тваринного світу Україну поділено на три фізико-географічні зони: Полісся, Лісостеп і Степ. Крім того, в межах України є ще три фізико-географічні області: Карпати, Гірський Крим, Південний берег Криму.

ПОЛІССЯ

Природна зона Полісся в основному займає Поліську низовину. Південна межа Полісся із заходу на схід проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Шепетівка — Житомир — Фастів — Київ — Ніжен — Глухів.

ЛІСОСТЕП

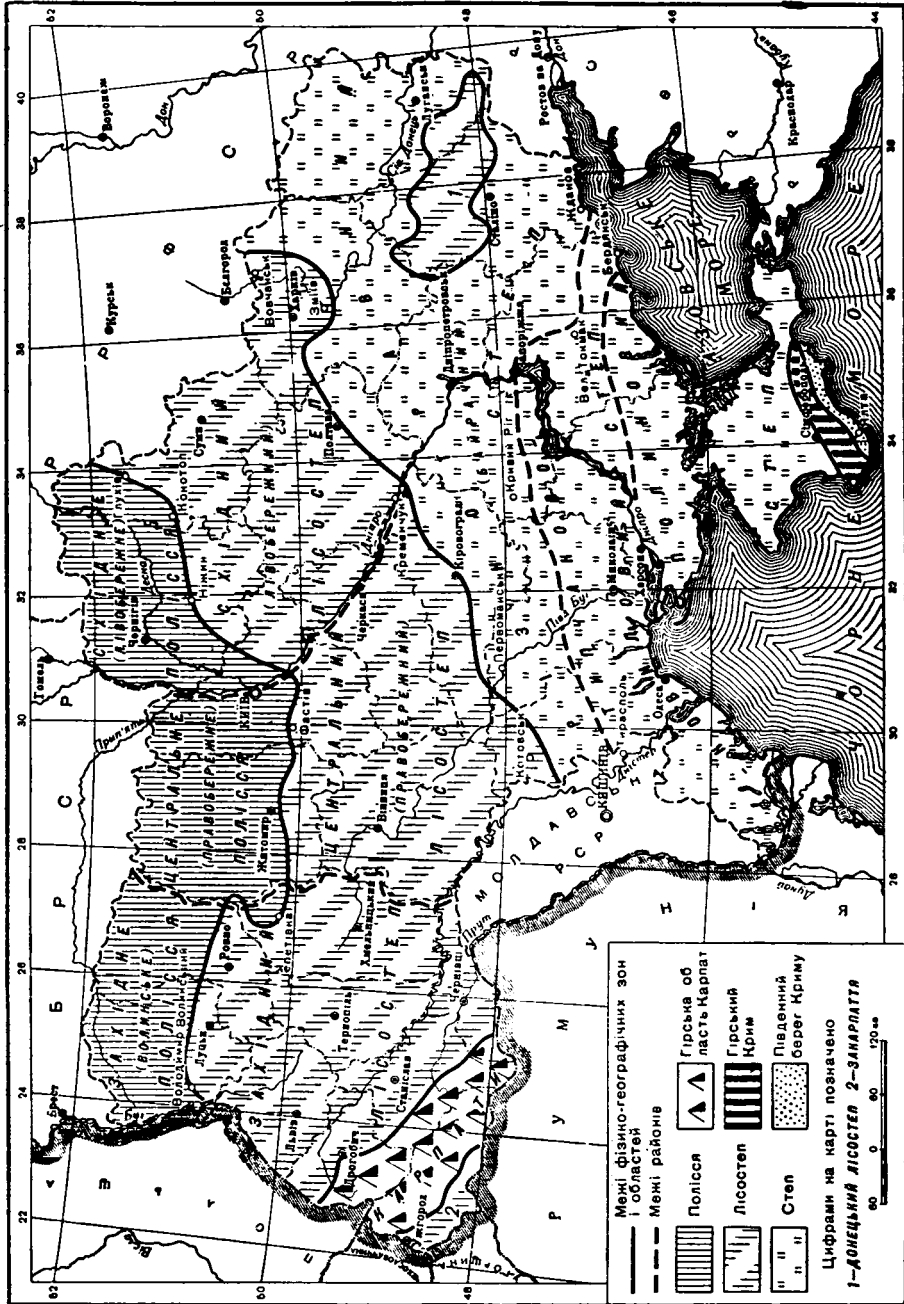
На південь від Полісся з південного заходу на північний схід широкою смугою простягся Лісостеп. Північною межею його є південна межа Полісся, а південна межа Лісостепу проходить через міста: Котовське — Першомайське — Кіровоград, — Кременчук — Полтава — Куп'янка.

У крайній східній частині України в межах Донецького кряжа розташований невеликий острів лісостепу в межах зони Степу. Це — **Донецький Лісостеп**. Розвиток тут лісової рослинності зумовлений більшою висотою місцевості, і, отже, більшою кількістю опадів. Поверхня цієї частини України підноситься на 300 — 350 м. над рівнем моря. Схили й вододіли кряжа розчленовані глибокими ярами й балками.

Ґрунти тут чорноземні.

У складі тваринного світу у водозборі Сіверського Дінця збереглися цінна хутова тварина — хохуля. Хохуля належить до тварин льодовикового періоду.

У Донецькому лісостепу розкинувся острів грабових лісів. У заповідниках південної й середньої частини Донецького Лісостепу збереглися байрачні грабові ліси, де вони сягають крайньої східної межі поширення граба. Багато дубових лісів. У

Фізико-географічні зони і області УРСР.

крайній північній межі кряжа у заповіднику Гори Артема (Донецька область) росте сосна, що збереглася ще з дольодовикового періоду. Ї тут цілі ліси цієї сосни, що ростуть на крейдових породах.

СТЕП

На південь від Лісостепу широкою смугою аж до берегів Чорного і Озівського морів та до Кримських гір простягся степ.

Незаймані цілинні степи збереглися тільки в заповідниках, яких є в Степу по-верх десятка. Найцікавішим з них є Асканія-Нова в Херсонській області. Асканія-Нова перетворена в науково-дослідний інститут акліматизації та гібридизації тварин і рослин. Взагалі в заповідниках вивчаються степи — їх тваринний та рослинний світ.

У Степу (на лівому березі Дніпра) є піщаний острів — Олешківські піски. Ця смуга піщаних кучугур починається нижче Кахівки і тягнеться аж до гирла Дніпра. Тут ростуть різні пісколюбні: колхідська осока, пальчасте просо, піщана ковила, піщаний чебрець та інші.

Кубаницина вся належить до зони Степу. Тільки передгірські райони (з лівого боку р. Кубані) можна зарахувати до Лісостепу.

Контрольні запитання і вправи:

1. На які природні зони й області ділиться Україна? 2. Означте на контурній карті природні зони та області, використовуючи карту фізико-географічних зон та областей у цій книзі.

НАСЕЛЕННЯ

Наш народ живе на українській території з незапам'ятних часів. Багато всяких інших народів проходили й тимчасово жили на нашій землі. Часом бувало так, що наш народ мусів відступати частину своєї території іншим, але пізніше він або виганяв зайд, або вони асимілювались з українцями.

Українці належать до індо-європейської або арійської раси, до якої належить більшість європейських народів. Українці є часткою слов'янського племені. Слов'яни діляться на три групи: західні слов'яни — поляки, чехи, словаки, кашуби; південні — болгари, серби, хорвати, словінці, чорногорці та інші; східні — українці, білоруси та росіяни.

НАСЕЛЕННЯ УРСР

Кількість населення

На 15 січня 1959 р. населення УРСР становило 41 млн. 869 тисяч осіб.

Якщо порівнювати населення УРСР з іншими державами, то його є більше ніж у Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, Мадярщині, Болгарії; населення в УРСР більше, ніж у Бельгії, Да-

нії, Голляндії, Швейцарії, Швеції та Фінляндії разом узятих. Але УРСР трохи поступається кількістю населення перед такими країнами, як Великобританія, Франція, Італія.

Треба врахувати, що великі території України до УРСР тепер не належать. Деякі з них включені в склад Росії (РРФСР), Польщі, Чехо-Словаччини.

Природний приріст населення (перевищення народжених над померлими) в УРСР становить тепер більше як 13 осіб на кожну тисячу людности.

Після поразки Української Народної Республіки (в 1920 р.), коли Україну окупувала Росія, російська влада організувала плянове винищення українського народу. З цією метою було організовано три голоди: у 1921, у 1933 та в 1947 роках. У ці роки вмерло від голоду понад 10 мільйонів українців.

Багато українців було розстріляно, вивезено на заслання без права повороту в Україну. Багато їх на засланні загинуло. На місце вимерлих і вивезених з України українців прислано росіян, а навіть білорусів (у Миколаївську область тощо). Останніми роками багато українців, особливо молоді, вивозять у Казакстан, Сибір тощо. Все це робиться з метою послабити опір українців російській окупаційній владі, бо УРСР тільки формально самостійна держава, а фактично вона цілком залежить від Росії. Український же народ бореться за свою повну незалежність.

Густота населення

Українська РСР — одна з найбільш густо населених республік СРСР. У ній припадає в середньому близько 70 осіб на один кв. км. Це більша густота, ніж у таких країнах як Болгарія, Югославія та інші балканські країни; більша, ніж в Іспанії, Норвегії, Швеції. Але щодо густоти населення, то Українська РСР поступається перед Англією (понад 300 осіб на кв. км.), Німеччиною (понад 200 осіб).

Така значна густота населення забезпечує Україні великий промисловий і взагалі господарчий розвиток. Найбільша густота населення є в промислових областях, у яких розташовано найбільше і найбільших міст: у Донецькій області, наприклад, вона перевищує 160 осіб на один кв. км. Близько 100 осіб на кв. км. мають — Київська (97.6), Львівська (97.4), Чернівецька (97), Луганська (92) області. Приблизно 80 осіб на 1 кв. км. проживає в Дніпропетровській, Харківській, Вінницькій областях. Така скупченість населення в цих областях пояснюється бурхливим промисловим розвитком, а також скупченням сільського населення в лісостепових та західних областях, що склалося історично.

Найнижчу густоту населення мають південні степові області — Херсонська (30.5 осіб), Миколаївська (30.5 осіб) і Кримська (46.9 осіб) на 1 кв. км, бо ці області почали пізніше заселяватись.

Міське й сільське населення

У 20-му столітті міське населення України невинно зростає. Так, наприклад, у 1897 р. міське населення становило 13% усієї людности України, у 1926 р. — 18.6%, в 1939 р. — 36.3%, а в 1959 році — 46% і досягло кількості 19.1 мільйона осіб.

Разом зі зростом міського населення розширюються старі міста, будуються нові. Особливо швидко зростають міста Донбасу. Сорок років тому в Донбасі було лише 6 міст і з поміж них лише два (Луганське та Маріюпіль) мали понад 50 тисяч мешканців. У 1959 р. в Донбасі є 52 міста, з них 14 мають понад 50 тисяч мешканців. Кілька з цих міст мають від 100 до понад 300 тисяч, а Донецьке (колишне Сталіне) в 1959 р. мало 699 тисяч мешканців.

У 1959 р. в Українській РСР було 24 міста з населенням поверх 100 тисяч осіб. Усіх же селищ міського типу є 751.

У зв'язку з переходом селян до міст, сільське населення стало зменшуватися: від 1939 р. по 1959 р. воно зменшилось на чотири млн. осіб і становить тепер 22.7 млн. осіб.

Найбільше відсотково сільського населення в Тернопільській (84%), Рівенській (83%), Вінницькій (83%), Хмельницькій (81%) областях, де промисловість розвинена менше. Найменше сільського населення в Донбасі, Промисловому Придніпров'ї, Кримській, Харківській та Київській областях.

На *Поліссі* села невеликі, розташовані здебільшого по вододілах, хати в них переважно дерев'яні.

У *Лісостепу* села розташовані коло річок або інших водних джерел. Хати тут ставлять переважно кам'яні, цегляні. Села в Лісостепу великі, вони всі тонуть в садах, хати всі білі, чепурні. Села в лісостеповій смузі дуже мальовничі.

У *Степу* села розташовані рідко, мають великі розміри, тягнуться вздовж річок або балок. У деяких степових селах кількість населення досягає 10 — 12 тисяч осіб. а на Кубанщині є села й по 20 — 30 тисяч осіб. Дерев'яних хат у степу мало, а більше саманних (саман — глина, вимішана з половиною чи дрібно посіченою соломою). У приморських районах села будують з черепашника, каменю, глини тощо.

У *Кримських горах*, крім долинних, часто зустрічаються й карнизові поселення, що тягнуться, як ластівчані гнізда, по кручах над гірськими ущелинами. Іноді коло таких хат є невеличкі ділянки і ґрунт на них принесено з долин; у це вкладено працю цілих поколінь.

У *Карпатах* переважає гірсько-долинний тип розселення. Села тут невеличкі. Хати дерев'яні, часто на кам'яних фундаментах. Останнім часом держава проводить переселення з високогірних місцевостей у більші села в долинах. Це викликано недовір'ям влади до населення: якщо одна чи кілька родин живуть у горах, то їх важко контролювати. З цієї метою знищено також усі одноосібні хутори на Поліссі та в Лісостепу.

Міста в Україні дуже чисті й гарні, чепурні. Вулиці обсажені деревами, квітами. У містах багато парків, квітників, гарно впорядкованих площ. Особливо гарно виглядають міста в лісостеповій смузі. Вулиці в них обсажені кленом, липою, каштанами та іншими деревами. У південних містах більше використовується для озелення міст біла акація.

Найкращим містом України і одним з кращих міст світу є Київ — столиця України. Київ стоїть на придніпровських височинах. Київ — найстарше місто України: засновано його ще в шостому столітті.

Полтава — місто в лісостепу.

МІСТА УРСР З НАСЕЛЕННЯМ ПОВЕРХ 100 ТИСЯЧ

(На перше січня 1964 р. та за переписом 1959 р.)

	На 1. I. Перепис			На 1. I. Перепис	
	1964	1959		1964	1959
Київ	1,300.000	1,104.000	Симферопіль	208.000	186.000
Харків	1,048.000	934.000	Кадіївка	—	180.000
Донецьке	794.000	699.000	Херсон	200.000	158.000
Одеса	721.000	667.000	Севастопіль	184.000	148.000
Дніпропетровське	755.000	660.000	Чернівці	154.000	146.000
Запоріжжя	529.000	435.000	Полтава	163.000	143.000
Львів	487.000	411.000	Кіровоград	150.000	128.000
Кривий Ріг	477.000	384.000	Вінниця	144.000	122.000
Макіївка	393.000	358.000	Краматорське	—	115.000
Горлівка	333.000	293.000	Житомир	124.000	106.000
Жданів (Маріюпіль)	352.000	284.000	Суми	123.000	—
Луганське	323.000	275.000	Чернігів	119.000	—
Миколаїв	272.000	226.000	Керч	111.000	—
Дніпродзержинське	214.000	194.000	Черкаси	109.000	—

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УРСР

Населення Української РСР, як і більшості держав світу, складається з різних народів. Та основою населення УРСР є українці, які становлять поперх трьох четвертих всієї людности, себто українці становлять абсолютну більшість

населення республіки, що свідчить про однородність її населення. Українці живуть по містах і селах. Найбільший відсоток українців є в західних областях.

Найбільше, після українців, в УРСР є росіян. Тільки невеличка кількість їх є корінним населенням України, які живуть у сумежних з Росією областях — Луганській, Сумській і Чернігівській. Величезна ж більшість росіян прийшла в Україну в наслідок плянкової імперської колонізаторської політики царського, а особливо комуністичного уряду. Влада пляново винищує українців голодом, вивозить їх в інші республіки, головно в Росію, а на їхнє місце населює росіян. Так появилось багато росіян у Донбасі, у Промисловому Придніпров'ї, в Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Одеській та Кримській областях. Те саме відбувається на Кубанщині та Ставропільщині, які й досі не прилучені до УРСР.

Чимало в УРСР є також жидів, які живуть по містах.

Поляки живуть переважно у західних, а також у Хмельницькій, Вінницькій та Житомирській областях. Поляки прийшли в Україну теж як колонізаційний елемент, але давніше від росіян.

Решта народів, які входять у склад населення УРСР, живуть в основному коло кордонів своїх держав, — греки й болгары — переважно в південносхідних областях та на Закарпатті.

Національний склад населення УРСР

(За переписом 1959 року)

Всього населення	41.869.000
В тім числі:	
Українці	31.852.000 — 76.1%
Росіяни	7.400.000 — 17.7%
Жиди	840.000 — 2.0%
Поляки	363.000 — 0.9%
Білоруси	291.000 — 0.7%
Молдавани	239.000 — 0.6%
Болгары	219.000 — 0.5%
Угорці	149.000 — 0.4%
Греки	104.000 — 0.2%
Румуни	101.000 — 0.2%
Інші народи	311.000 — 0.7%

Для всіх національних меншин в УРСР створено школи, у яких навчають дітей їхньою мовою. Із сусідніх держав тільки Польща та Чехо-Словаччина дають змогу українцям частково вчитись своєю рідною мовою.

Особливу пільгу в Україні мають росіяни. Вони мають в Україні своєю мовою школи, театри, газети, книжки. Російська мова переважно вживається в державних установах УРСР. Все

це доказ колоніального стану УРСР. Росіяни на своїй території не дали українцям жодної школи, жодної газети, не надрукували жодної книжки. Навіть дуже важко купити українську книжку чи газету в Росії, яка видрукована в УРСР. Все це робиться для того, щоб українців поза межами УРСР якомога швидше асимілювати, перетворити їх у росіян.

Українці в інших республіках СРСР

За переписом 1959 р. поза межами УРСР (в інших республіках СРСР) було українців 5.129.000. З них в РРФСР (Росія), — включаючи суцільні українські території: Кубанщину, Ставропільщину, частини Курщини та Вороніжчини, — 3.377.000 осіб (2.9% всього населення). У Казакстані — 762.000 (8.2% всього населення), у Молдавії — 421.000 (14.6% всього населення), у Білорусії — 150.000 (1.9% всього населення), у Киргизії — 137.000 (6.6% всього населення), а решта в інших республіках.

Нема сумніву, що поза межами УРСР є багато більше українців, як показує офіційна статистика, але вони або цілком обмосковлені, або боялись при переписі населення подавати себе за українців, щоб не наразитись на репресії влади. Усіх українців в СРСР (поза межами УРСР) мало б бути коло 10 мільйонів.

Українці у вільному світі

Українців у США налічується коло одного мільйона. Це держава, у якій найбільше українців поза межами СРСР.

У Канаді також багато українців. За державним переписом 1961 р. їх нараховано тут 473.337 осіб. Українці в Канаді здобули чималі господарчі й політичні осяги. Вони за кількістю є четвертою групою в цій великій державі.

Чимало є українців також у різних європейських державах. Відомий географ проф. В. Кубійович нараховує їх у європейських державах коло 400 тисяч осіб. З них у Польщі — 150.000, у Югославії — 50.000, у Франції та Англії по 50.000.

Багато українців є також у південно-американських державах: в Аргентині — 80.000, Бразилії — 50.000 та в інших південно-американських державах — разом понад 20.000 осіб.

В Австралії тепер налічується понад 20.000 українців. Оселились вони там по Другій світовій війні. Перед тим в Австралії українців майже не було.

Усіх українців у світі тепер є неменше 45 мільйонів. Українці — одна з найбільших європейських націй.

Контрольні запитання і вправи:

1. Скільки населення є в УРСР? 2. Який природний приріст населення УРСР? 3. Яка густина населення в УРСР? Порівняйте

її з густотою населення в інших європейських країнах. 4. Де в Україні найгустіше населення, а де найрідше? Чим це пояснюється? 5. Який відсоток міського й сільського населення в УРСР? 6. Скільки в УРСР живе українців, а скільки інших? 7. Скільки українців живе в інших республіках СРСР? Покажіть на карті області, де поза межами УРСР українці живуть суцільною масою. 8. Скільки українців живе у США, Канаді, Аргентині, Бразилії? А скільки їх у західній Європі? 9. Скільки українців у цілому світі?

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Даємо українським школам на еміграції черговий підручник — „Фізична географія України”.

Ця книжка, як і кожен шкільний підручник, твір компілятивний. Автор його поставив своїм завданням вибрати з найкращих праць з ділянки географії України те, що конче треба знати нашим дітям на чужині; намагався викласти матеріал найстисліше і найпростішою мовою. Чи це йому вдалося досягнути — скажуть учителі й батьки, які будуть працювати з учнями за цим підручником.

Основна трудність була в тому, що наші школи на еміграції дуже різні: є школи, навчання в яких відбувається по 2 години, а є й такі, у яких навчання відбувається по 10 годин тижнево. Отож, якщо для деяких шкіл підручник буде добрий, то для інших він буде завеликий і зтяжкий. Беручи до уваги різноманітність наших шкіл, автор намагався укласти матеріал так, щоб учитель його міг скорочувати, якщо цього вимагатимуть обставини. Зокрема можна з успіхом скоротити розділи „Географічне розташування” та „Кордони України”, можна буде поминути розділи „Геологічні зміни на землі”, „Геологічні ери”, „Геологічні зміни та їх сліди на території України” та „Льодовикові епохи”.

У деяких розділах тексти видруковані двома шрифтами: крупним (гармонд) і дрібним (петит). Залежно від кількості годин географії в учбовому пляні і підготовки учнів, учитель може поминути все, що видруковане дрібним шрифтом.

Звичайно, скороченням зловживати не слід і скорочувати матеріал треба тільки в крайньому разі, бо навіть скорочення розділу з геологічної історії ускладнить вивчення розділу корисних копалин, ґрунтів, підземних вод тощо. Тим більше, скоро-

чення таких розділів зменшить загальний розвиток учнів. Посилання на те, що ці розділи зайві, бо, мовляв, учні це вивчать у державних канадських чи американських школах, як запевняють деякі наші учителі, зовсім безпідставне, бо ми пристосували геологічну історію Землі саме до української території, а, крім того, як відомо, в державних школах американського континенту на цю ділянку не звертається належної уваги. Ми сподіваємось, що бодай на курсах українознавства цього підручника скорочувати не будуть, а навпаки: кваліфіковані педагоги у своїх лекціях подаватимуть ще й додаткові матеріяли.

Уважаємо, що в еміграційних умовах наш підручник мусить бути використаний протягом двох років навчання — у двох останніх клясах.

Для написання цього підручника автор використав такі праці:

1. О. Діброва. Географія Української РСР. Друге, перероблене і доповнене видання, стор. 528, „Радянська Школа”, Київ, 1958 р.

2. О. Діброва. Географія Української РСР. Підручник для 8-ої кл. восьмирічної школи, стор. 172, „Радянська Школа”, Київ, 1961.

3. Іван Тесля. Географія України й українських поселень. Торонто, 1957.

4. В. Кубійович. Географія України й сумежних країв. Краків — Львів, 1943.

5. Енциклопедії й різні довідники, матеріяли найновіших переписів населення тощо.

Черговим нашим підручником з географії буде: „Господарство й культура України”.

СХЕМАТИЧНА КАРТА ГОЛОВНИХ КОРИСНИХ КОПАЛИН УРСР:

(Дивись карту на стор. 38-ій)

1 — кам'яне вугілля; 2 — райони залягання кам'яного вугілля; 3 — Криворізький і Кременчуцький залізорудні басейни; 4 — залізна руда; 5 — райони залягання бурого вугілля; 6 — райони залягання манганової руди; 7 — нафта; 8 — природний газ; 9 — газоносні райони; 10 — нікель; 11 — алюмінієва сировина (боксити); 12 — титан; 13 — живе срібло; 14 — фосфорити; 15 — калійна сіль; 16 — кухонна сіль; 17 — соляні озера Сиваша; 18 — мінеральні озера; 19 — сірка; 20 — графіт; 21 — горф; 22 — гіпс; 23 — будівельні матеріяли; 24 — вапняки; 25 — піски; 26 — глина; 27 — каолін; 28 — крейда; 29 — вогнетризкі глини; 30 — озокерит.

ЗМІСТ

Україна — земля наших батьків	3
Географічне розташування України	5
Кордони України	7
Геологічні зміни на Землі	11
Геологічні ери	11
Геологічні зміни та їх сліди на території України	11
Поверхня	17
Корисні копалини	31
Підсоння (клімат) України	43
Зовнішні та внутрішні води	50
Ґрунти	68
Рослинність	68
Тваринний світ	79
Межі природних зон та областей	86
Населення	88
Від видавництва	94

ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ

для всіх українських шкіл на еміграції

1. Л. Депеневич. **БУКВАР**, 10-те видання.

Ціна: у Канаді — 1.50 дол., у США — 1.50 дол. амер., в Австралії — 1.50 дол. австралійських, в Англії — 12 шілінгів.

2. П. Волиняк. **БАРВІНОК**, читанка для 2-ої класи. 3-тє видання.

Ціна: у Канаді — 1.25 дол., у США — 1.25 дол. амер., в Австралії — 1.25 дол. австр., в Англії — 11 шілінгів.

3. П. Волиняк. **КИЇВ**, читанка для 3-тьої кл. 3-тє видання.

Ціна: у Канаді — 1.25 дол., у США — 1.25 дол. амер., в Австралії — 1.25 дол. австр., в Англії — 11 шілінгів.

4. П. Волиняк. **ЛАНИ**, читанка для 4-ої кл. 3-тє видання.

Ціна: у Канаді — 1.25 дол., у США — 1.25 дол. амер., в Австралії — 1.25 дол. австр., в Англії — 10 шілінгів.

5. П. Волиняк. **ДНІПРО**, історія української літератури і хрестоматія.

Ціна: у Канаді — 2.00 дол., у США — 2.00 дол. амер., в Австралії — 1.80 дол. австр., в Англії — 15 шілінгів.

6. Д. Кислиця. **ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ** (фонетика й морфологія). 4-тє видання.

Ціна: у Канаді — 1.70 дол., у США — 1.70 дол. амер., в Австралії — 1.60 дол. австр., в Англії — 12 шіл.

7. Д. Кислиця. **ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ** (синтакса).

Ціна: у Канаді — 1.60 дол., у США — 1.60 дол. амер., в Австралії — 1.50 дол. австр., в Англії — 12 шілінгів.

В усіх інших країнах зобов'язують ціни в канадських долярах, як вони подані вище.

Замовляти:

NOVI DNI, 187 Yarmouth Rd., Toronto 4, Ont., Canada.

Ціна: 2.00 дол.

